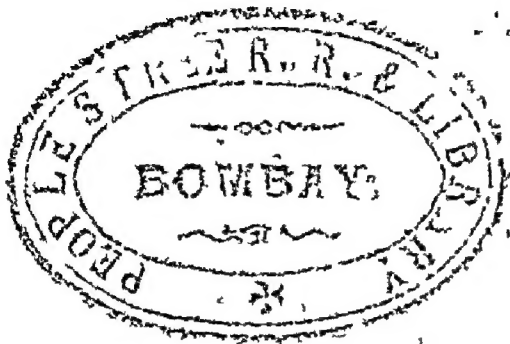

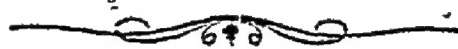
12687

ઉત્તર હિંદમાં

થોડાક દીવસો

“ ગેરદશે ગરહને ગરદાન ગોદગાનરા ગેદ કદ ”

અમ દરતા કાલનું ચક્ર સવલાને માતી બનાવે છે.

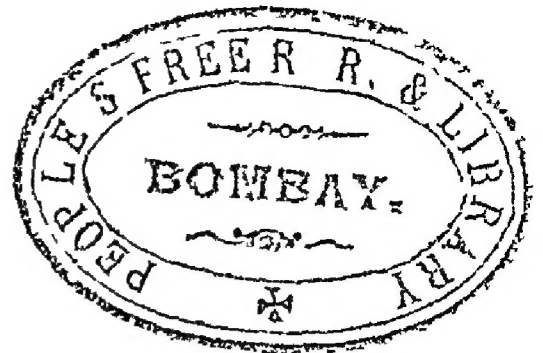
શૌરાષ્ટ્ર પે. ન. વાહીયા.

મુંબઈ, તા. ૧૧ મી જુન ૧૮૯૪.

92,809

ઊત્તર હિંદમાં

થોડાક દાવસો.

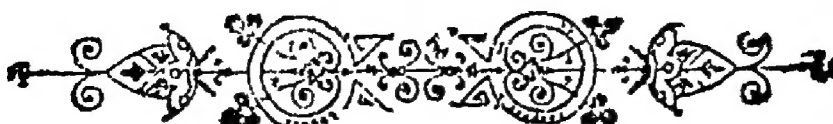

“ ગેરદશે ગરદુને ગરદાન ગોદગાનરા ગેદ કદ ”
આ ફરતા કાલનુ ચક્ર સઘલાંને માતી બનાવે છે.

શોરાબ પે. ન. વારીઆ.

મુંબઈ, તા. ૧૧ મી જુન ૧૮૯૪.

“જો તું જગતનાં મહાગ્નિ પતિ !
 કેવી રીતે હું તાહરી યુલંદી ગાંઢ,
 કેવી રીતે હું તાહરી કીર્તિ દર્શાઉં ?
 રાખનારો તું છે, ને મારનારો તુંજ,
 હું તાહરો ખંદો, તું માહરો પતિ;
 અખશનાર તું છે, ને લુટનારો તુંજ,
 બોહલી તું કુદરત, હું નાની રતી.
 જુદે જુદે નામે પણ ઇચ્છામાં એક,
 આલમ તાહરી પૂજમાં એકમત ખનીછ.

❧

સંકાયાયલો તું છે પંચરાયલોખી તું !
 છુપાયલોખી તું છે, દેખાયલોખી તું !
 નહિ હોતી ચીજને તું હોતી કરે,
 અંધાપાથી આંખોને જોતી કરે !
 આજે જ લાગે નહિ ખનતો ખનાવ,
 કાલે તે અચ્ચુચો પરગટ દેખાવ.
 નાતું હા કરનારો તું છે દાનાવ,
 એક મીંડામાં કરે એક જગનો સમાવ.”

મારી મજેહ ; જ. ન. પીતીત.

યાદમાં.

જનમ ને મરણ છે જગમાં અસલ,
સુખ પછી દુઃખનો છે નિયમીત અમલ ;
પુશાલી છે પળકમાં ગમનું કદન,
જુદાઈ કાંઈ ખેશની કે હોસ્તનું મરણ !

મરણ છે જગનું રે આખેર કદમ,
સુખ અને દુઃખનો છે એકજ તે દમ;
આ જગનો તે તોડે છે ક્ષાની સંબંધ,
ખેલે છે બહેસ્તનો તે પડદો મક્કમ !

જવાનીમાં તજ્યું તુંજ ‘મત્તીનું કાયા-બંધણ’
કે આતમાએ લીધો બેહેસ્તનો રાહ કંઠણ,
ઉછલતો નેક આશમાં વહાલો તુંજ પ્રાણ
સુખ અને સંતોષમાં કાઢેરને કીધો અર્પણ !

પરાયા કુતંબમાં દમ છેલ્લો તે લીધો,
પરાયા મુલકમાં મીત્ર જન તે કીધો,
પરાઈ ધરતીમાં નીરાંત આરામ તે કીધો
માત-પીતા, ભાઈ-બેહેન, મીત્રથી વીલો સુતો !

અરુદ્દેશર ધનજીભાઈ મારકર

જનમ

મરણ

(મંબઈ. ૨૦મી જાનેવારી ૧૮૬૯.) (હિંગકોંગ, ૧૧મી જુન ૧૮૯૩)

પુશાણમાં ચંદણી, ઝમકતા તારાઓ, પવ-
ણની થંડી લેહકી, ચોમેર પહાડી દેખાવ,
છુટાં છવાયાં નાલાંમાં પ્રકાશતુ પાણી, આનુ-
આનુએ પંથરાએલી ગેખી ગંભીરતા વચ્ચે સેં
કડો કીમતી જીવડાંઓની રખેવાલી માટે મગ-
ર થઈ ધ્રુવદાર મારતું એનજીન, લોખંડી પુ-
લનો ખોખરો ખખડાત પુલની નીચેનો ખી-
ણનો ક્યાનક પણ હેરતનાક દેખાવ, દુરનાં બ-
લતા પાહડની સોનેરી રોશણી, કોઈ રહી ગ
એલું 'પમેર' ઝડપથી માલામણી દોડી જતું,
એ સઘળું માનવને તે સર્વે શકતીમાન કૃપા-
લુ કીરતારની અચુક અજબ કરારતનો ખ્યાલ
બહુ અસરથી આપે છે. તેણી બોહલી પણ
ખાલેકી ખલકતમાં માણસ શું નાચીજ છે તેની
માયા અને મેહર માટે તે કેટલો નાલાએક છે
તે એક રમન્ય રાતની રલીક શાંતી શાંતપણે
તેને કહી આપે છે.

વળી હવેજ તેને આ જગતી મીથ્યા માયા
વધારે જોરથી વલગે છે અને મૈલો દુર રહેલાં
વહાલાં ખેશ કુતંબ અને સાચા મીત્રાની નેક
યાદ તેને દલગીર કરે છે અને તે વહાલાંઓ સાથ
છુટતાં પડતી વેલાનો ખાલેશ ખ્યાલ તેનાં મનને
રોકે છે પણ તેજ પલે અહુરમઝદનું 'પાર' નામ
તેની મદદે આવે છે.

"all

Sprangeth forth from Thee,—of light, joy,
harmony
Some origin—all life, all beauty Thine.
Thy word created all & doth create,
Thy splendour fills all space with rays
divine
Thou art, and wert and shall be 'Glorious,
Great
Light-giving, life-sustaining Potentate."

મુખર્ષી છેડા પછી ખીજે દીને સહવારનાં
સાંતને સુમારે ચાલીશગાંમ સ્ટેશનપર
જઈ પહોંચ્યાં. એ તરફનાં ઘરો છાપરાં વગ-
રના હોએ છે એટલે કે ઘરોને ઉપરથી સપાટ
કાપી કાઢ્યાં હોએ એવો બાંધણી રહે છે. એ
તરફ રેનો પાક પુશકલ રહે છે. મોટા વીસ-
તારની જગાઓપર રેના ધગ પડેલા તે બાણે

આકાશપરથી વાદલાં ઉતરી આવેલાં. એ સહ-
વારનાં ધુમસથી જગા ધકાઈ ગએલી લાગે
છે. હયાં રેને સાફ કરવા વગેરેનાં "પ્રેસો"
છે. એ પછી પાચુરા અને જલગાંવ તથા રેનાં
મુખ્ય મથક છે. છેલ્લાં સ્ટેશન પરથી ૩૫-૪૦
માઈલ દુર આવેલા 'આરજેનટા'નાં ગોદાઓ
જોવા જવાએ છે.

સહવારનાં ૯ કલાકે ભુશાવલ આવી પુગ્યે
છીએ જ્યાં નાસ્તો કરવાની પેહલ્લી જોગવાઈ
મલે છે. સ્ટેશનની નજદીકમાંજ આપણી મુ-
સાફરીમાં પેહલવેહલી એક સુદર બાગમાં ન-
જર દોડે છે, જ્યાં એક બેંડ સ્ટેન્ડ, ધ્રુવારો,
અને નારંગીથી ભરપુર ઝાડો ઉભેલાં દીસે છે.
ભુશાવલથી ગાડી બદલા નાગપુરને માર્ગે પ્રણુ
કલકતે જવાએ છે અને એ રસ્તો થોડાક કલા-
કનો બચાવ કરે છે. ભુશાવલનાં સ્ટેશન પછી
તાપટી નદી એલંગ્યે છીએ. સ્ટેશનપર મુકવા
આવનારાઓની મેહરબાનીથી તાપી માતાને
કુલનાં તોરા, અને ગજરા અરપણુ કરવાને
બન્યુ. હાંથી ઉપડેલા બપોરનાં ખંડવાનાં
સ્ટેશનપર ખાણું લેવાની જોગવાઈ હોએ છે.
ખંડવાનું સ્ટેશન સીંગલ લાઇન હોવાથી હમારી
ગાડી, માર્ગમાં ઘોંડ મનમાર રેલવેની મેલ ત્રેન
અસુરે આવવાથી, અરધો કલાક મોડી થવાથી
ખંડવાનાં સ્ટેશન પર આવી ઉભેલી "જબલ-
પોર મેનત્રેન" પસાર થાએ ત્યાં વેર આનુએ
હલી રૂખવી જડી અને તેને લીધે ત્રેન જબલ-
પુર જઈ લાગી ત્યારે એક કલાક મોડી હતી.
ઉતર હીંદુસ્થાન દેશના વેપારનું મુખ્ય મુલ છે
અને તરેહવાર પેદાશો ઉતર તરફનીજ થાએ
છે. જેમ ચાલીસગાંવ તરફ રેનો વ્યપાર તેમ
ખીરનાં સ્ટેશન આગલ તલની ગુણોનાં ધગ
અને તેજ મીસાલે હરડાનાં સ્ટેશન તરફ જુદાં
જુદાં ખીઆની ઠેલીઓ મોટી સંખ્યામાં પડેલાં
જણાતી. હજુર મુધી હવામાં કંઈ ઝાઝો ફેર
જણાયો નહીં પણ રાતનાં સોહાગપુર આવી
પહોંચતાં ગુલાખી થંડીનો ખરો ખ્યાલ મલ્યો.

સોહાગપુરમાં રાતનું ખાણું લેવાએ છે. રાતનાં ૧૨ કલાકે નરખડા નદી ઓલંગી જળપુર જઈએ છીએ. હાંનાં હમારા એક મીનેએ હમોને એક વાર ફરીથી પુલ તોરાઓથી નવા જ્યાં અને એ તરફનાં વખણાએલાં પેરની એક આસકેત નજર કીધીનેને બીજે દીને અલાહ-આદ છોડ્યા પછી ધનિસાદ આપવાની હમારી ના મરજી છતાં ફરજ પડી. જળપુરે “માર-ખલ”નાં ખડકો માટે વખણાએલું છે અને સ-ધલે એનો દીક ઉખોગ થએલો જણાય છે. તેમજ એ પથ્થરને જુદી જુદી કારીગીરીઓથી ઓરજ આકાર અપાએ છે. જળપુરમાં ઠોપવાને માટે ઘણો કંદગો વખત છે. કેમકે રાતનાં ૧૨ વાગે ઉતરવું અને તેજ વખતે સવાર થવું પડે છે. જળપુરથી ધસ્ત ધડ્યાં રેલવે શરૂ થાએ છે અને ત્યાંથી સહવારે ૧૦ કલાકે અલાહબાદ જઈ પુગ્યે છીએ. રસ્તામાં મ-જગાંવા સ્ટેશન મુક્યા પછી આપણને મેથેરા-ણની પાહડી સીનરીનો ખ્યાલ આવે છે મેથેરા-ણની કુદરતી બલીહારીને વીસતારમાં અને સુંદરતામાં મહાબળેશવરના રમણ દેખાવો કરતાં હું ચઢીયાતી ગણુ છું. હાંનાં સઘળા સ્ટેશનો સારી બાંધણીનાં રહે છે પણ અલાહ-બાદનું સ્ટેશન વધારે ગંજવર અને રોણકદાર છે. હા પેહળવેહેલાં બાબુઓને રલવે તોક-રીમા જોઈએ છીએ. જે તમોને રીફરેશમેન્ટ રૂમવાલાં સ્ટેશનો પર ખાણું લેવાની મરજી હોય તો અગાઉથી ગાર્ડને જણાવ્યાથી તે તારની મારફતે વગર દામે ઘટતી ગોઠવણ કરશે અને તે જરૂરનું છે કેમકે ઘણી ધમાલ વખતે “કો-રડા” રેલવું પડે છે. એમ હોવાં છતાં પણ કોઈ વેલાં નાસીપાસી હોએ છે. ઉપર જણાવે-લા રીફરેશમેન્ટ રૂમોમાં હમોને પુરતો ખો-રાક મલ્યો પણ અલાહબાદમાં હમોને ભુખા રેલવું પડ્યું. હમારી આગલ “મીનુ” કાર્ડ મુકવામાં આવ્યો પણ તેમાંથી માંગો તે ચીજ ખલાસ થએલી જણાવવામાં આવી

અને પૈસા તો તેટલાંજ લીધા એટલે કે સહવારનાં નાસતાનાં માણસ દીક ૩. ૧૫) અને અપોર રાતનાં ખાણાનાં ૩. ૨) ઉતારોએ એવા સ્ટેશનો પર આવતાં તુરતજ ઉતાવલે ખા-ણાની તેખલ પર બેઠક લેવી કેમકે ‘First come First serve’ જેઓ હાલ હોએ છે. અલાહબાદ જતાં ગંગા નદી પર બાંધી લીધેલો પુલ બે વખત ઓલ ગવો પડે છે એટલે કે જ-ળપુરથી નીકલેલા “મૈની” સ્ટેશન છોડી એ પુલ ઓલગી અલાહબાદ જઈ પુગ્યે છીએ ત્યાંથી કલકતે જવા તેમજ દીલી આગરા જવા બે જુદા જુદા રસ્તા છે માટે કલકતે જનારાઓ ને માટે અલાહબાદથી નૈની સ્ટેશન પર પાણું જવું પડે છે અને તેમ કરતાં પુલ ઓળંગવો પડે છે. એ પુલ પરથી ગંગા નદીનો અને તેની સાખાઓનો દીલ પઝીર દેખાવ મનને અજબ ચમકાવે છે. એ નદીનાં બાંધાં યજ્ઞ માએને પણ થોડા પુલ તોરા અરપણ કરતાં, તેની કુ-દરતને વખાણતા ખુશ ખુશાલ હમો આગલ વધ્યા, અને અપોરનાં લંચ લેવાને વખતે “મુ-ગલ સીરાઈ” સ્ટેશન પર આવી પુગા. હવે પાહડી, યા ખીણનો દેખાવ દુર થઈ જઈ સ-ધલે ખેતી કીધેલાં મૈલનાં મૈલ લાંબાં ખેતરો નજરે પડતાં તેમજ ઝાડોની સુંદર ઘતા, ના-લાંઓ, ખેડુતો હલ ફેરવતાં, કોઈક કાપણી ક-રતા, ક્યે ઘઉંનો પાક તો ક્યે દાલ (અડદ) તો પાક, કધક કેકાણે રૂનાં નાના નાનાં ઝાડો (એવું માલમ પડે છે કે એ તરફનો રૂનો પાક ગુજરાતનાં મથકો કરતાં જુદો છે એટલે કે જ-મીનથી એક યા બે શીટની ઉચાઈનાં ઝાડો પર ૩ પાકી શકે છે.) દીલને આનંદ કરતા અને મગજને તાજગી અખશતાં દીસતાં. રાતનાં ૮) કલાકને સુમારે હમો “મુકામેહ” સ્ટેશન પર આવી લાગાં કે જ્યાં રાતનું ખાણું લેવાનું હતું. મુકામેહ જવા આગમજ સાંહજનાં પાંચ કલાકમાં સુરજ અસ્ત પામેલો અને પુર્વ ત-રફથી પુનમનો ચંદ્રમાં પોતાનાં સદાનાં થંડા

રૂપેરી કીરણો ફેંકતો, આ દોરંગી દુન્યાની માયાભરી સરદારી હાથમાં લેવા નીકલેલો બહાર આવ્યો (મુખમાં બ્યારે પાંચ વાગેલા ત્યારે એ તરફ છ વાગેલા એટલો ફરક હતો અને તેની સમજ ખગોલ વીદ્યા આપણને આપેછે) પાહોળી બાજુએ પુર્વ તરફથી ઉગતો ચંદ્ર; બોહલા વીસતારમાં ખીજાવેલા કુદરતી લીલા તેમજ કાલા ગાલી-ચાઓ, આકાશ પરનાં રંગ બેરંગી દેખાવો માંથી દીવશની દગાભરેલી દોરધામ પછીનાં શાંતી દેલાવતાં સાંહજનાં ઝઝકલામાં ઝંખા ઝલકતા તારાઓ, પશચીમમાં બ્યાયમતા સુર્યના છેલ્લાં સોનેરી કીરણની ગંભીર રચણાનું બ્યાન કરવું યા ચીતાર આપવું એ આદમને માટે ખીલકુલ મુશકેલ છે.

"Now came still evening on, and twilight gray
Had in her sober livery all things clad;
Silence accompanied ;
..... Now glowed the firmament
With living sapphires ; Hesperus, that led
The starry host, rode brightest till the moon
Rising in clouded majesty, at length
Apparent queen, unveiled her peerless light
And o'er the dark her silver mantle threw "

MILTON.

નાતાલના તેલવારોને લીધે પુશકલ ધમાલ અને ગાડી ચીકાર ભરાએલી હતી. અને તેને લીધે હમારા વર્ગમાં પણ અવાર નવાર એક બે ઉતારો જગા લેતા. એવી "પીડાઓ" ને અને તેમ ઓલખી લેવામાં લાભ છે કેમ ને કોઈક વેલા આપણા તરેહવાર અજ્ઞાન પણાને તોડે છે અને વાત ચીતમાં કંઈક નવું બાગુવાને બને છે પણ વલી અપસ અપસમા ગુજરાતીમાં દીકાઓ કરતાં સંભાલ લેવી કેમ ને મુખમાં બહારનાં અંગ્રેજી ગુજરાતી યા હિન્દુસ્થાની જગ્યાતના અબ્યાસીઓ હોએ છે.

મુકામેહથી નીકલેલાં હમો ખીજે દીને સહવારનાં હુગલી નદી ઓલગી છ કલાકે કલકતાનાં હાઉરાનાં સ્ટેશન પર મીત્ર મહલને જઈ મળ્યા. એટલા રસ્તામાં ઠંડી વધારે માલમ પડી તેમજ હવા પણ "ફ્રીજી" રહેતી જો રાતની વેલા સ્ટેશનો પર ઉતરવું પડે તો એક "તોરારા" સાથે ઓવરકોટ અને ગલપતાની જરૂર પડે. અલાહબાદનું સ્ટેશન મુક્યા પછી ભાત ભાતની ચીજો-જેમાં સફેદ પથ્થરનાં ઈંડાં, સોપ મારબલનું બનાવેલું નકસી કામ, મતોડીનાં બનાવેલાં તરેહ તરેહનાં આકારો, બનારસનું વખણાએલું પીતલ તથા ભરત કામ, જાત જાતનો મેવો વગેરે નજર પડતું. વલી એજ સ્ટેશન પછી બંગાલી જગ્યાનું સંભલાય છે. સ્ટેશનોની બાંધણી સારી પણ કોઈ ઠેકાણે એક સીધી ભીંટથી પણ કામ ચાલતું તેમજ ઘંટાં પણ કેટલેક ઠેકાણે ઘાંટની જગા એક કાત્રી યા ભાંગેલા લોખંડા પાતા અને હથોડાથી રખાતી તો વલી નાલ્લા ધંતરડી જેવા ઘાંટ પણ કોઈ ઠેકાણે હોએ. ધસ્ત ધંડ્યા રેલવેવાલાઓ પોતાને બ્યાકા કમાઈ કરાવી આપતા સેકડ તથા થર્ડ ક્લાસના ઉતારોની સગવડ સાચવવા ખંતીલા રહે છે. તેમના સ્ટેશનો પર દરેક ઉતારને પુરતું પાણી મલતું, તેમને એકજ દયામાં મેઠાંની માફક સીચવામાં નહીં આવતા. ત્રેન વધારે લાંબી થવા દેએ છે.

હમારા એક અરવા દબ્બામાં પ થી ૮ મી. નખતીનાં તેજનાં ત્રણ ગેસ લાંબો હતાં. જોકે હમારી ત્રેન જગ્યાપોરથી એક કલાક મોડી હતી પણ અલાહબાદ જઈ પુગતાં તે વખત મેલવી લેવાયો હતો; જેમકે ધતારસીથી સોહાગપુરનો ૩૦ માઈલનો તદ્રાવટ ૪૮ મીનીટમાં પસાર કીધો હતો બ્યારે નેમેલો વખત ૬૦ મીનીટનો હતો એટલે કે કલાકના ૩૦ માઈલને બદલે ૩૬ માઈલની ઝડપ લેવામાં આવી હતી. જો એજ પ્રમાણે હમેશની ઝડપ વધારવામાં આવે તો રસ્તાની થાક થોડે દરજ્જે કમી થાએ અને વેપાર તથા આમને સવલતા મલે.

. હીંદુસ્થાનમાં મુંબઈ, મદરાસ અને કલકત્તા શહેરોને એક બીજા સાથે સરખાવવામાં આવે છે અને વહી મુંબઈ “ હીંદુસ્થાનનું પેહલું શહેર ” ગણવાની ગરમી લેએ છે ત્યારે હું કલકત્તાનીથી કંઈક જાણવાનેગ વીગતો આપીશ.

કલકત્તાનું અસલ નામ કાલીકશતરા હતું અને તે હીંદુઓની દેવી કાલી માતાનાં નામ પરથી છે. કલકત્તા તે બેંગાલ પ્રગણાની રાજધાનીનું શહેર છે. ઇ. સ. ૧૬૩૬માં સાહન-શાહ સાહેબેહાનની એક બેતીને “ બાઉતન ” નામના કોઈ અંગ્રેજ વૈદે તેણીનાં મંડવાદમાંથી સાજી કાઢી અને એની મેહરબાની તરીકે અંગ્રેજોને વ્યાપારી કોથી સ્થાપવાની પરવાનગી મળી. કલકત્તાનું શહેર દરીયાની સપાતીથી આસરે ૧૮ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાઈએ વસાવેલું છે. શહેરના રસ્તાનો વીસ્તાર ૧૨૦ માઇલનો છે. શહેરનાં ઘણા ખરા ઘેરો બેથી ત્રણ માળના છે, પણ દરેક માર ઉંચી ભરણીનાં હોવાથી અને છાંપરાને બદલે અગાસીની ‘ફેશન’ હોવાથી તેમજ તે અગાસીઓને ટેકવી રાખનારા ગંજ-વર ઈંટના ખાંભો-કોઈ કોઈ ખાંભ તો રપ થી. ૩૦ ફીટની ઉંચાઈનાં-હોવાથી કલકત્તાને “ મહા-લોનું શહેર (City of Palaces) કરી કહેવામાં આવે છે. એ ઘેરો મજબૂત બાંધણીનાં અને સારા દેખાવનાં ચોખ્ખા આકારનાં છે. છાની જમીન નરમ હોવાથી છાં ચાર પાંચ મા-રનાં ઘર બેવામાં આવતા નથી.

કલકત્તાની રતુ કોઈ પણ વરસ એક સરખી રહી નથી, છાંની ત્રણ રતુઓ નીચે મુજબ છે. ગરમીની મોસમ માર્ચ મહીનાથી જુન મહીના સુધી, જ્યારે વધુમાં વધુ ગરમી ૧૦૬° વેર ગ-એલી ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં ગણાએલી છે અને સરાસરી ગરમી ૯૫ વેર હોએ છે. બારાનની રતુ જુનથી અક્ટોબરની આખેરી વેરની થાએ છે

અને થંડી રતુ નવેમ્બરથી માર્ચ સુધીની બ-નેલી છે. જ્યારે સરાસરી થંડી ૭૦ દીગરી અને વધુમાં વધુ ૫૧; ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં તો-ધાએલી છે. કલકત્તામાં સરાસરી વરસાદની માપણી ૬૦ ઇંચની છે અને ૧૮૭૧ માં તે ૯૩ ઇંચ વેર મપાએલી છે. કલકત્તા અને આસ પાસનાં ગાંમડાંઓ (Suburbs) ની જુમલે વસ્તી ૬૮૧,૫૦૦, માણુશા છે તેમાં ૪૪૬, ૭૪૬ મદો અને ૨૩૪, ૮૧૪ સ્ત્રીઓ છે.

મુંબઈની માફક કલકત્તા શહેર પણ પંચ વસ્તીનું બનેલું છે પણ તમો જ્યાંથી બેશો ત્યાં તમોને લાલ, પીલી, લીલી સફેદ, કાલી એવી રંગબેરંગી શેઆળ ઓધેલાં ઉઘાડે માંથેનાં કાલા ચામડીનાં બાબુઓ નજર પડ-વાનાં જ્યારે ઘણાજ છુટા છુવાયા હીંદુ, ખ્રીસ્તી, પારસી યા ચાહુંદીઓ નજરે પડશે. બાબુઓ બેકે હીંદુ ધર્મની માનતા કરે છે તે છતાં તે-ઓમાં ઝનાનાની રસમ છે. જાણે ભાયડાઓ નુંજ શહેર હોએ એવું દીસે છે. છાંના બા-બુઓ ઘણા ખરા આવસુ, નરમ દીલના, સા-ધારણ હોશીઆરીનાં અને નજીસ હોએ છે. છાં ચીનાઓ વધારે નજરે પડે છે. અને તેઓએ મોચીનો ધંધો જાણે એક હાથ કરી લીધો છે. અને પોતાનાં કામ પાછત્ર એ ચચલ ચીનો એવો મથેલો હોએ છે કે રાતના બાર કલાક વેર તમો રસ્તેથી પસાર થતાં તેમની દુ-કાણુ ઉઘાડી બેશો તેમજ સહવારમા સકારેથી ખુટ સીવતો નજરે પડશે.

ઈ. સ. ૧૭૯૪માં કલકત્તા શહેરમાં પેહલવેહલુ મ્યુનિસીપલ ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું હતું અને તેને કરભરનારાઓની હાજતોપર સાફ બંધ્યાંન આપેલું જાણાએલું છે. છાંની કોરપોરેશન ૭૫ સભાસદોની બનેલી છે અને તેમાં કર ભ-રનારાઓના ૫૦) પ્રતિનીધી છે સરકારી સભા-

સદો ૨૫ છે. મ્યુનીસીપલ આવક ૪૨) લાખ ૩. ને આશરેની છે અને ખર્ચ પણ તેટલા વેરનોજ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં સ્વચ્છ પાણીનું મોટું બાંધકામ હાં શુરં થયું હતું. તે પાછલ કુલે ખર્ચ ૧૫૫) લાખ ૩. નો ગણાએલો છે. કલકતા શેહેરથી ૧૬-૧૭ માઇલને છેટે એ બાંધકામ આવેલું છે અને તે જોવા જોગ છે મહાવાઓમાં યા રેલવે મારફતે ત્યાં જવાએ છે. તે “ પીકનીક ” જવાને માટે સારી જગાએ. હુગલી નદીમાંથી પાણી ખેંચી કાઢી જુદાં જુદાં “ ફીક્તરો ” ની રીતથી તે સ્વચ્છ બનાવવામાં આવે છે અને નલીઓ મારફતે શેહેરમાં પહોંચતું કરાએ છે. ૨૩૨ માઈલની લંબાઈએ એ નલીઓ નાખવામાં આવી છે અને તે દર માણસ દીઠ ૪૦ ગ્યાલન પાણી રોજનું પુરં પાડે છે. મુબંઈથી ઉલતીજ રીતે પેહલી ગણત્રી ફક્ત ૨૦ ગ્યાલનની હતી પણ તે ખરેખર ૪૦ ગ્યાલન પાણી આપી શકે છે. એમ હોવા છતાં માલ્લાઓપર પાણી પુરતા જોશમાં મગતુ નથી. કલકતા શેહેરનું પોલીસ ખાતુ ઘણું જ ઝુકતું કહી શકાય.

જો તમો શેહેરમાંથી પસાર થાવો તો તમો જોશો કે પ્રજનનું રક્ષણ કરનારા એ આદમીઓ દેવાલે યા થાંભાને અર્થીંગીને ઉધતા હોશે. જો તેમને જોલાગ્યા હોએ તો તેવો વીસ કદમ ચાલતાં પાચ મીનીટ લેશે. તેમને તદ્દન સફેદ પોશાક અને લાલ પાઘડી તથા સહવાર સાંઢજ થડીનાં બચાવ અર્થે મોટા “ ઓવર કોટ ” આપવામાં આવે છે. ગમે તે રીતે રસ્તો આવજાવને માટે ભાડુતી ગાડીઓથી યા બીજી રીતે બંધ થએલો હોએ તો નેઓ કંઈ કરી શકે નહીં હાંનું બુબાખાતું પોલીસ કમીશનરનાં હાથ હેથલ છે. અને તે સારા પાયા ઉપર છે શેહેરના વીસતાર પ્રમાણે હાની વસ્તી ઘણી ઓછી કેહવાએ પણ હાનો વ્યપાર મુબંઈ કરતા ત્રણથી ચાર ઘણો વધારે જાગે છે. તેમાં મુખ્ય જુતનો, ઘઉં અને ચોખાનો છે. ચીન

સાથનો વ્યપાર મુબંઈ કરતાં ઓછો ગણાએ ઈ. સ. ૧૮૮૦-૮૧ ના સાલમાં કસતમ ખાતાંમાં ૩ ૭૭૦,૪૦,૩૮૩ ની રી આયાત તથા નીકાશ થએલા માલપર ઉપજ હતી. ‘ કલકતાનાં બાગમાં છેક કિનારાની નજદીકવેર સ્તીમરો આવી શકેછે અને તેથી લગોલગ ઉભેલી એવી કેટલીક મોટી રતીમરો, મનવારો, શેહરના મોટા રસ્તાઓને ઘણી રોણુક આપે છે. એમ હોવા છતાં પણ હા-“ કીડરપોર ડોકસ ”-એક ગાદીની હસતી છે.

શેહેરમાં ૫૦) માઈલને વીસ્તારે ઘોડાની તથા સ્તીમની ત્રામ ગાડીઓ દોડે છે. સઘલે દબલ લાઈન નાખેલી છે—પણ બનેં ગાડીઓ આ “ મહાસોનાં શેહેર ” ને લાએક નથી. તેઓ એક સરખી બાંધણીની છે, તેમાં આમણ સામણ બેઠક રાખીછે પણ બેઠકો બંધ કરી લીધીછે અને તે ઘણી જુની થઈ ગએલી દીસે છે. તે પર રંગનું યા સફાઈનું ઠેકાણું મલે નહીં. સ્તીમ ત્રામવે તે આપણા શેહેરમાં ફરતાં ખડી દાખવાનાં સ્તીમ રોલરને જાણેલીલા પીલા રંગની મોટી ચોખડી કબતમાં બંધ કરી લીધું હોએ એવું લાગે છે ! એક એક પછવાડે ત્રણ ત્રામવેનાં દબા એવા એક એનજીન સાથે જોડવામાં આવે છે. તેમાં ગ્વાંચકા મુદલ લાગતા નથી. તેની ઘણી ધીમી ચાલ હોએ છે. તે શેહેરનાં થોડાક ભાગમાં ફરે છે. કલકતા શેહેરની જમીન પોચી ગણાતી હોવાથી ત્રામવેના પાતાઓ પથ્થરની લારીમાં જડી લીધેલા હોએછે અને કેટલેક ઠેકાણે તો ત્રામવેનો આખો રસ્તોજ એ માફક પથ્થરની લાદીનો છે. ત્રામવેનાં પાતા રસ્તાની બાજુએ નાખવામાં આવ્યા છે ત્રામવેની તીકીત જાંડા કાગપર એકજ બાજુએ છાપેલી હોએ છે.

હાંની ભાડુતી ગાડીઓ તો શેહેરને ખચ્ચી ત નીચું જોવાડનારી છે. પતલાં બે માણસો બેસી શકે એટલી પેહલી સાંમાં સાંમી બેઠકની શીગરામો હા મુખ્ય છે. તેનો ટોચબેકશ છેક તોપનાં જોડેલો ઉચો યા તોપ પરજ હોએછે.

દેખાવે એ ગાડીઓ ઘણી ખેડોલ લાગે છે. ઉઘાડવાના બારણાં હોએ યાતો જડી લીધેલાં! તમોએ તે પર લાંબી ફલાંગે ચઢીને અંદર બેસવું. અંદર બેઠા પછી તમોને ખરો ખ્યાલ આવશે. ગાડી ચાલતી હોએ ત્યારે તમો એમજ ધારે કે હાડકા પાસરાં સલામત રહ્યા તો તે સાહેબની મરજી! ખખરાત ને અવાજનું તો કંઈ પુછવુંજ નહીં. એક તો ત્રામવેને લીધે રસ્તાઓ પર પથ્થર જડેલા અને બીજી તો ગાડીને ફરતાં વીનીશન અને તેમાનું એક પણ આખુ નહીં; ચામડાંની ગાડી સીવાએ બધી બાજુએ લાકડા કામ! એ ઉપરાંત થોડીક વીક્ટોરીયા પણ ફરે છે. ગાડીઓને ત્રણ વર્ગમાં વેહતી નાખવામાં આવી છે અને તેનું દામ પણ મુકરર કીધું છે.

ગાડીવાનો ગમે તેમ ગાડી હાંકે છે કેમ પુછનાર છેજ નહીં. એક રસ્તા પર કોઈ વખતે પાસે પાસે ત્રણથી ચાર ગાડીઓ એકજ તરફ દોડતી તમો જોશો. સાંભેની ગાડીવાલો ગમે તે કરી લીએ! વલી ગાડીમાં ચાહો તેટલા જણાં બેસી શકે. જો અંદર જગા નહીજ હોએ તો પછવાડે ચા તોપ પર તમો બેસો તો કોઈ પુછનાર નથી. હા જનવશે પર ધાતકી પણ અટકાવનારી મંડલી છેક ૧૮૫૨ ની હસ્તીમાં છે પણ તે ઉઘતી હાલતમાં હોએ એવો રાહદાત દીસે છે. હાની એક મોટી સરતને દહાડે મેં સ્તીમ ત્રામવે દોડતી જોઈ તો તેમાં એક એક ગાડીમાં લગભગ ૧૦૦ આદમીઓ હતાં. મેં ઉપર કહ્યું છે તેમ એક એનજીન સાથે ત્રણ ગાડીઓ જોડવામાં આવે છે અને તે હીસાબે એકી વખતે ૩૦૦ આદમીઓ આવજવ કરે છે પગથીયાં પર, આગલ, પછવાડે અને બેઠકે ઉપરાંત અંદર પણ જો તમો ઉભા રેહો તો કંઈ નહી, હાની ભાડુતી ગાડીઓને “તીકા ગાડી” કહે છે.

મુખ્ય શહેર કરતાં ભાડુતી ગાડીઓની સખ્યા ઘણી વધારે છે તમો એક માધલને છેટે જવાના હોવો તો પાલખીમાં જઈ શકો અને

તેને માટે એ આના પુરતા છે. હાનાં ગાડાં તે બે ચાક પર ૪ થી ૫, ૧ થી ૧૫ શીત લાંબા બાંયુઓ બાંધી લઈ બનાવેલાં છે. હાનો મીયુનસીપલ કચરો લઈ જવા સાથે બધાં ઘોડાઓને ગાડાંઓમાં જોડવામાં આવે છે.

રસ્તાઓ સાફ રાખવામાં આવે છે પણ મોહલાઓમાં તે સાફ કીધેલો કચરો ડ્રુટપાથની બાજુએ દીવસો સુધી પડી રહે અને હાં મુખ્ય નલીઓમાંથી પાણી સીપાતું હોવાથી તે કાહવા માટે છે. મોહલાઓમાંથી તમો પસાર થાવો તો ઘણોજ ખરાબ વાસ તમોને સઘલે મલશે. કટકે કટકે ડ્રુટપાથ પર નલોના મોહડાં રાખેલા છે અને નલી વટે પાણી સીપવામાં આવે છે પણ ડ્રુટપાથની બાજુએ હમેશા ગતર માફક પાણી વેહતું તમે જોશો. રસ્તા પરનાં કચરાં ઉપરાંત ઘેરનો કચરો પણ બારણાં આગલ નાખવામાં આવે છે કેમજે કેટલાક કચરાની પેતી હોએ એવું દીસતું નથી; તેમાં વલી હાનાં લોકોની અસુખાકારીભરી રીતભાત એટલે હવે મોહલાઓ ગંધ મારે તો નવાઈ શું? હાનાં ઘણા ખરા રસ્તાઓ પોહોલા હોએ છે. એક ગમે એવી સાકડી ગલી પણ મુખર્ષની સેકડો ગલીઓ કરતાં પોહલાઈમાં વધારે છે.

હાનાં ઘરોને ઘણા ખરા એકજ જાતનો ચુનો રાતો ગુલાબી લગાડવાનો સંપ કીધો હોએ એવું લાગે છે. ઘરનાં ભોખતલીયા તે તમે લા વખાર વગેરે કામમાં આવે છે જ્યારે રેહવાનું તો માલાપરજ હોએ છે.

હાની પંચ ભેલ પ્રજામાં મદોં તથા સ્ત્રીઓની ભેગી પારસી વરતી ૩૦૦ ને સુમારે છે. એ જરથોસ્તી ભાઈઓ ઘણા ખરા લાખા વખતના રહીશ છે અને મુખ્ય વ્યાપારી તરીકે ગણાએ છે. જરથોસ્તીઓ માટે હાનાં એક અંગ્રેજ લખનારે નીચે મુજબ કહ્યું છે ‘The Parsees are the fewest in number, but inferior to none of the people of Calcutta in integrity, enter

prise and commercial skill.” પારસી પોશાકને હાં ધણું માન છે અને હાંના પારસી ભાઈઓ પણ તે સમજે છે કેમજે તેઓ મુખ્ય પારસી પોશાકમાંજ બધે ફરે હરે છે. નવા વરસને દીને હું હાંની પરેડ જોવા ગયો હતો ત્યારે એક કોનસ્ટેબલ અંગ્રેજીમાં મને અરજ કીધી કે “મેહરબાની કરી આએ રસ્તો ઘેરી નાખવો નહીં” જ્યારે એક સારા અંગ્રેજી પોશાકમાં આવેલા આયુને પોતાના હાથમાંની સોટીથી “પસવારી” બીજી બાજુ જવા કહ્યું.

મરહુમ શેઠ રસતમજી કાવશજી - તે થોડુકપર બેહશતનશીન થએલા હાંનાં માનવંત શેહરી શેઠ માનેકજી રસતમજીનાં પીતાજીએ ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં હાં એક આદરી આન બંધાવ્યું હતું અને સર - અવસરે હાંનાં જરથોસ્તીનાં ઉપયોગ માટે વપડાય છે. હાલ ત્યાં ચાર મોબેદો કામ કરેછે અને તેના ખર્ચ માટે એક સારી રકમ એલાહદી કાઢી છે. એ આદરીઆમને મથાલે સર દીનશા પીતીત લાઇબ્રેરી છે પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ થતો નથી હું ત્યાં ગયો ત્યારે બધું ઉજ્જડ જોવું હતું. સઘલે ઠેકાણે ધુલ દીસતી હતી. એક બે નાની કંબતમાં લાઇબ્રેરીનું કેતાબખાણું સમાએલું છે અને તેબલપર જુના ન્યુસપેપરનો ધુલ ખાતો ધગ મેલેલો હતો. તપાસ પરથી માલમ પડેછે કે હાં મુબઈમાં છાપાતાં જામે જમશેદ અને રાસ્ત ગોફતાર આવેછે. પારસીઓની છેલ્લી આરામગાહની જગ્યાં શહેરથી ૪ માઇલને છેટે આવેલી છે અને તેના સ્થાપક મરહુમ શેઠ નવરોજી ફરામજી બંગાલી થઇ ગયા છે. વળી મરહુમ શેઠ બેરામજી જીભાઇવાલું જરથોસ્તી રવાનોને અવલ મંજલ પહોચાડવાનું ફંડ સારા પાયા ઉપર મેલાએલું છે. જરથોસ્તીઓ માટે હાં એક મુસાફરખાણાની અગત છે કેમ જે હાંનાં હોતલોમાં રહેવું તેમને કંઈ પરવડે નહીં. હાં તેઓથી “વોલંતીઅર” થઇ શકાએછે. પુણા અને કલકત્તા જેવે ઠેકાણે

તેમને એ હક બક્ષવામાં આવે તો ખુદ મુબઈ શહેરમાં તે કાં નહીં મલે? શું મુબઈમાં તેઓ વફાદાર નથી? પારસીઓ હાં માન મેલવેછે એટલુંજ નહીં પણ હાંનાં લોકો તેમની સાથ કામ કરવાને ખુબ આતુર હોએ છે.

હાંની પારસી વસ્તીમાં ઘણા ખરા વ્યપારીઓછે. જ્યારે બાકીનાં સરકારી ઓફીસ વગેરે ઠેકાણે છે. એક કેલવાએલા પારસી દાકતર પણ હાં છે અને તેઓ પોતાનાં મલતાવડા સ્વભાવ તથા નરમ ખવાસ અને જાતી કુશલતાથી જરથોસ્તીઓ ઉપરાંત બીજી દરેક ક્રામમાં માનીતા થએલા છે અને દર્દીઓ તેમની વખાણુ ગાએ છે. પારસી એલફીનસ્ટન ટ્રામેટીક કલ્પ નામની એક તોલી હાંના તખતાઓપર ઉર્દુ તેમજ બીજા બેલો ભજવી બતાવેછે, અને હાંની પ્રજાથી હીક આશરો મેલવેછે. એ કલ્પના નાટકોવેલા કોઈ પણ જરથોસ્તીને વગર દામે તેનો લાભ લેવાની છુટછે. હું ખાતરીથી ધારું છું કે જે મુબઈમાંથી આપણા કેટલાક પારસી જવાનો હાં આવે તો તેવો પોતાને લાભ કરી શકશે. હાંની કેટલીક પેહડીઓ પારસી નોકર રાખવા ખુશીછે. હાં એક પણ પારસી કાએદાનો અબ્યાસી કે દલાલ નહીં મલે. ધરાની “આઇસ સુલાવાતર” પણ હાં નથી. પારસી કાપડયો નથી. ગાડીનાં કારખાણુવાલો નથી. વગેરે વગેરે પરચુટણુ સામણુની, ચોપડીઓની દુકાણુ જે કોઇ ઉજમારા મુબઈવાસી પારસી કાઢવાને માથે લેએ તો તેને આશરો મલે એવી વડી છે. પણ એટલુ યાદ રાખવું જોઇએ કે ધીરજથી અને વખત જતા તે ફાવશે. પેહલાંથીજ લુમકો તૈયાર રહેશે નહીં. હાલનાં રાહઘાત પ્રમાણુ તો પારસી વસ્તી જલદી વધે એવું લાગતું નથી પણ હું ફરી કહીશ કે કલકત્તા શહેરમાં પારસીઓએ વધારે સખ્યામાં વસવાત કરવો જોઈએ.

કલકત્તા શહેરમાં જેવા લાયક જગ્યાઓ તો ફક્ત થોડીજ છે પણ તેમની ખરોખરી મુંબઈ શહેર “હીંદુસ્થાનનું પેહેલું શહેર” એક પેણુ ધરાવતું નથી અને કદાચ દાયકાઓ સુધી ધરાવશે નહીં. હાનાં “મ્યુઝીઅમ” જેવું મુંબઈનું કંગાળ વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન્સ માંહેલાં એવાં સંગ્રહને થતાં બીજાં ૫૦ વર્ષ લાગશે એમ હું ખાતરીથી માનું છું.

ઈડન ગાર્ડન્સ

શહેરના બારાંની સાંમે અને વાંધસરાએના મેહેલની પાડોશમાં એ બાગ આવેલો છે અને તે નામ હાનાં એક આગલા લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની બે બેંડીઓનાં નામથી છે. કારણ તેઓએ એ બાગને સારા પાયા પર મેળવામાં પોતાનાં જરતો તેમજ જીવંતો ખુબ વખત ચુમાવ્યો હતો. બાગમાં સઘલે ઈલેક્ટ્રીક તેમજ ગેસની રોશણી છે અને આશરે ૧૦૦ હારેખંધ બાંક-‘લોનની’-લીલાં મેદાનની-આશપાસ ગોઠવી દીધા છે. એક સારી બાંધણીનું શોભઈતું બેંડરેન્ડ બાગને શણગારે છે અને ત્યાં આતવાર શિવાય દરરોજ દેશી તેમજ ઇંગ્રેજી સીપાઈઓનું બેંડ ચાલે છે. એક ખુણામાં ખુધીસ્ટ દેહર પોતાના ગોળ ગંજવર ખાંભ તથા બારીક નકસી કામથી જોખ આપે છે. હાં ત્યાં પાણી ઉગરતા કુવારાઓ, અને વેળથી ધકાં એલાં આંરકાંઓ બાગને બીજી રીતે સણગાર છે. “લોન” પર ગોરા લોકને માટે ખાશ ગોઠવી દીધેલી નેતરની ખુરસીઓ; નિર્દોષ લુલકાઓનું ચમન ચમનમા દોડધામ કરવું; ઠંડી સ્વચ્છ હવામાં લગાર મારતાં નરનારીઓ; સાંમેના બાંકેપર ઘોત્યાં પેહેરી આવેલાં બાળુઓનું બેસી મોટે અવાજે તોલતખા ચલાવવું—એવો હુકમ છે કે જે દેશીઓ દગલા પાતલુન

પેહેરીને આવે તે લોકથીજ “લોન” પર ફરાય નહિંતો બાંકેપર બેસી રહેવું ચા બાગના કોઈ બીજા ખુણામાં ફરવું—બેંડોં મીથો સરોદ; બારાંમાંહે પોતાનાં સડનાં દમામ ભર્યા દેખાવ સાથ આવી ઉભેલી સ્ત્રીમરો; બેંડાંઓની ગાડીઓની હાર, તો કોઈ મારતેમીયાં પોતાની ચાર્ટ ફફરાવતા; એવો ભપકાભર્યો, મનને તાજગી બક્ષનારો રાહઘાત, તે હાંનાં ઇડન બગીચાનો છે, પણ પારસી સુંદરીઓની રંગ બેરંગી સારીઓનાં ચમતકારીક ઝલકાતની ગેરહાજરી એ દેખાવની અસર ઓછી કરતી—હમારી ટોળી માંહેલી એવી એકજ સારી સઘલે ઠેકાણે ધણાં અંગ્રેજ મડમેની નજર હમો તરફ ખેંચતી. કલકત્તાની સોસાયટીનો ખરો ખ્યાલ સાંહજની વેળાએ એ બગીચાની મુલાકાતથી મળે છે.

જુલોજીકલ ગાર્ડન્સ.

“રડતીનાં આંસુ” લુંછાવનાર મુંબઈનું જનાવરખાનું સારા પાયા પર મેળવાની ધણી જરૂર છે, અને મુંબઈ જેવાં શહેરે એ જરૂરની બાબદપર વધુ બેદાદી નહિં ખતાવવી જોઈએ” એવી ડાહી ડાહી વાતો તો ધણી વખત બોલાઈ છે પણ તે ક્યારે અમલમાં આવશે તે તો કોણને ખબર પણ કલકત્તા શહેરની ખરોખરી નહીં પણ ચઢીયાતાપણું મેળવવાને મુંબઈએ આતુર રહેવું જોઈએ. એ જનાવરખાનું પ્રીનસ ઓફ વેલ્સની હાંની મુલાકાતની યાદગારી તરીકે છે. સારી બાંધણીનાં નાના નાના મકાણોમાં એ સંગ્રહ રાખવામાં આવે છે, અને તેને માટે દેશ હીનકારીક નરોએ જુદાં જુદાં મકાણો બંધાવી આપ્યાં છે એમ તે ઉપરની નામની તખતીઓ પરથી જણાય છે. વાઘ ને સીંહની કાંઈ હાં ધણી મોટી સંખ્યા નથી, પણ તેમાં ધ્યાન ખેંચનાર તે જનવ.

૧ કદ છે, તદન કાળા વાઘની એક છે. સાંપોવાળાં મકાનમાં, એક ઘણી ખ્યા ઝેરી નાગની છે, તે ઉપરાંત આતમાં નહણાં ઝાડ યા મટોડીનાં દ-
નતનાં સર્પો રાખેલા છે. પાણી-
1, માછલાં, કાચબા અને સુસવાટ
(tile) માટે લીસા પથ્થરનો સાફ બાં-
ણે તલાવ પણ છે. મીઠાં સરોદોથી
દ કરતાં યા પોતાની તીણી ચાંચ્યો-
સરખી કરતાં, હાંથી ત્યા કુદા કુદી
સુંદર પક્ષીઓનાં ગંજનર ટોળામાં
ધ્યાન ખેંચનાર “ખેહસ્તનાં પક્ષી-
Bird of Paradise)ની એક
એ પક્ષી પોપટનાં જેટલું મોટું પણ
હનાં રંગોમાં રાતા ધાખાંવાલું બા-
ખનું છે. તેને એ નામ કેમ મળ્યું તે
1 પક્ષીનો સાદ સાંભસનાર કોઇપણ
જવાનો, કેમ જે એ પક્ષી ઘણી તીક્ષ-
રીઓ મારે છે. પોતાનાં મોઢાંપર દાંત
રતું જડી ચામડીવાલુ જનવર—ગેંડો
જોડી છે. એ જનવરનાં શરીરપર
પડમાં અર્ધા ધંચને સુમારે ભાજી ઉ-
રે પડે છે. દરેક જાતનાં જનવરની મો-
11 અને તેને સફાઈ હાલતમાં તથા
1 ફાવે તેમ રાખવાની ગોઠવણુપર
1 પાયલું જોવામાં આવે છે. એ બાગ-
માતવારે યુરોપીઅન બાનુઓનું એક
પાકી રંગ પર બહુ લેશ અને રીખ-
રંગબેરંગી બનાવતી પુલોની સાદરા-
1નાં એક સરખા પોશાકમાં સ્ત્રીંગ બે
જ આવે છે, અને તેવે દહાડે સાંજનાં
1તા પક્ષી બાગમાં દાખલ થવાની મા-
1 ૩. ૧)ની શી તેમજ દરેક ગાડી પછ-
1 જુદો એમ વસુલ કરવામાં આવે-
1 રખીજ દહાડાઓપર ફકટ એક આના
રાખવામાં આવી છે. એજ બાગમાં
વર્ષે જુદા જુદાં ધરમખાતાંઓની

મદદ માટે એક ફેનસી ફેર ભરવાનો રેવાજ
પડ્યો છે અને તેમાં દાખલ થવાની ૩ ૧ની શી,
મુકરર હોય છે. મુંબઈ માફક કાંઈ પાંચ પ-
ચીસ ખોલી દેવાની હાં ગિહક હોતી નથી.
લોકોની ધમાલ રહે છે, પણ કોઈ તમુને
ખાસ “પેહરાંવવા”ની દરકાર રાખતું નથી.
કારણ “સ્તોલસ” ઓછા અને વળી તેમાં
ખેસનારાં પણ અમીરી યા આગેવાનો નહીં કે
શરમાશરમીની વાત બની જાય.

બાટનિકલ ગાર્ડનસ.

ફલકત્તાનાં હાઉરાનાં રેલવે સ્ટેશનથી આ-
શરે ચાર માઈલ દૂર સીઅપોર તરફ એ અતિ
મોટો બાગ આવેલો છે. એ બાગ આસરે છ.
માઈલના વિસ્તારનો છે અને હાં મહવામાં તે-
મજ ઘોડાની ગાડીમાં જવાય છે. બાગની એક
માઇલની લંબાઈએ નદી કિનારો આવેલો છે.

એમાં ત્રણ અંગ્રેજ બાગવાન ૨૦૦ મા-
લીઓ, ૧૦૦ દરવાન—સીપાહીઓની ફ્રાજ પ-
ગાર કમાય છે. આખી દુનિયામાં એ બાગનો
હરીફ ફકટ એકજ છે. એ બાગને હસ્તીમાં
લાવનાર મીં કીડ નામનો સાહસીક અંગ્રેજ
છે, અને તેની યાદગારીનો સ્થંભ ત્યાં ઉભો છે.
એમાં એકજ સરખા એટલા રસ્તાઓ છે કે બ
હાર નિકળવાનો દરવાજો શોધી કાઢતા લુલાં
પડ્યે છીએ અને તમામ થાકી જઈયે છીએ.

બાગમાં ત્રણ ચાર “સમર હાઉસ” શિવાય
રંગબેરંગી સુગંધી ફુલ, પાદડાં યા શોભ-
છતા ક્યારાઓની મોટી જરૂર છે એવાં “સ-
મર હાઉસમાં” તમો તરેહવાર જાતનાં ફર્નસ,
વેલાઓ અને વલીઆંઓ જોશો પણ આંખને
જીતી લેતાં ફલો તેમની તાજગીભરેલી ખુશબો-
ની ગેરહાજરીથી આપણને ત્યાં વધુ વાર થોભ
વાને લલચાવતા નથી. ગાર્ડનસમાં “પીકનીક”
ઉતરી પડવાની સારી જોગવાઈઓ છે, અને તેને
માટે મોટા દરખતનાં ગંજનર છાયાં ઉપરાંત
બે ત્રણ જુદા મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં
છે, જેનો ૩. ૧ની શી આપણે ઉપયોગ થઈ શકે

છે, આગમાં જે અતિ મોટાં વડનાં ઝાડછે તે-
માંનાં એક પર નીચે મુજબ પાત્રું લગાડયું છે:-

“આ ઝાડ ૧૦૦ વરસનું જુનું છે અને તેનાં
થડનો ચક્રાવો ૪૨ ફીટ જ્યારે તેનાં મથાલા-
પરનો વિસ્તાર (૫૬) ફીટ છે. તેનાં સાંતાઓ-
એ લીધેલી જડની સંખ્યા ૨૩૦ ની છે. એનાં
નવા નિક્ષેપતાં સાંતાઓને બાંધુઓ મારફતે
જમીનમાં ઉતારવામાં આવે છે. એ ઝાડનાં ડા-
લાંઓને કેટલેક દેહાણેથી ઇંત અને ચુનાની
પાકી બાધણીનાં તેડા દેવામાં આવ્યાં છે. એ
બાગ સાધારણ જોનાર કરતાં વૈદું શિખનારા-
ઓ અને ધુલપાણની વીધ્યા જાણનારા શોકી
નોને માટે કિમતી છે. આગમાં જગે જગ
કમળ ધુલથી ભરેલા નાલાંઓ તથા બાંકો વગેરે
છે. એની નજદિકમાંજ સોછ તાડી પણ મળેછે
જે ઉજાણીની, મજાહ ખાસ વધારે છે. આગમાં
સારી ઠંડક રહે છે. આગમાં સાંખોની મોટી
સંખ્યા હોય એવું દીસેછે.

મ્યુઝીયમ.

તે હાં નાં લોકો “જાદુગર ખાંણ” ને
નામે ઓળખેછે તે સર્વેને માટે કાંઈ પણ દામ
વગર ખુલ્લું છે. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં શેહરમાં
એવું એક મ્યુઝીયમ સ્થાપવું એવો સરકારી
હુકમ બહાર પડ્યો હતો. અને ૧૮૭૫માં તેને
માટે હાલનું મકાન બંધાઈ તૈયાર કરવામાં
આવ્યું હતું. અને તે મકાન “ચક્રંગી”
ના રસ્તાપર આવેલું છે અને તે ૩૦૦ ફીટ
લાંબું તથા ૨૭૦ ફીટ ઊંડું એક માળનું
છે. તેના ઉપરના માળપર પ્રાણી, પક્ષી, અને
વીધ્યા હુન્તરનો મોટો સંગ્રહ છે જ્યારે નીચે અ-
સલની મુર્તિઓ તથા પથ્થરપરના કોતરકામ-

વાગા મુઠ્ઠી ખુલ્લું રાખવામાં આવેછે. એમાં
દેશ દેશનાં લોકોની જુદી જુદી માંયાની પાવ-
ડી અને તોપીઓ તેમજ મનોડીનાં બનાવેલાં
તેમનાં ચેહેરા અભણ લોકોનું મોટું ટાળું એ-
કડું કરેછે. એમાં મનોડીનાં બનાવેલાં જુદા
જુદા આકારો તેમાં ગામડાનો રાહદાઠ કોઈ
મોચી, ઘોભી, સોની, લુહાર, દેશી ધરની રી-
તમાંત, લગનની ક્રિયા, દેહરાની પુજા, વગેરે
નમુનાઓ સારા છે. લાકડાં પરનું બારીક કોત-
રકામ, સોના રૂપાના નકસીના દાગીનાં, જાત
જાતનાં ચીત્રામણો, ભરતકામો, સદાઈદાર સી-
ંગડાઓનો જથ્થો વિશેષ છે. જાનવરો અને
પક્ષીઓનાં રંગબેરંગી જથ્થો જોવા જોગ છે.
હાં એક મગરમચ્છ માછલીનું નીચલું જડખુ
સંગ્રી રાખ્યું છે. જે ૮૪ ફીટ લાંબું છે હાથીનું
એક હાડપીજર ૮ ફીટ લાંબા દાંત સાથે રા-
ખવામાં આવ્યું છે. એ સમગ્ર આખું ફરીને
ધીરેથી જોતાં એક આખો દહાડો નિકળી જાય
એવું છે.

શેહરમાં ઉપલી જોવાજોગ જગ્યાઓ ઉપ-
રાંત ઇસતર્ન બંગાલ રેલવેની લોકલ ટ્રેનો મા-
રફતે તીથાગર, દમદમ, અને જેરેકપુર જલ્લા-
ઓમાં અરધા-પોણા કલાકમાં જવાય છે.
તીથાગર તરફ એક પેપર મીઠ તથા ગલાસ
ફેક્ટરી છે. પેપર મીઠ જોવા જોગ છે. ઉપલી
મીઠ રોજનાં ૧૨ થી ૧૫ એક જાતનાં ટેકડી-
પર ઉગતાં ઘાસને ચાલુ પાણીનાં મારાથી સં-
ચા વડે બારી તથા ઘોષ કાઢી કંઈક વેચાતી
મસાલાની મેળવણીથી જુદા જુદા રંગનાં જાડાં
પાત્રાં કાગળમાં ફેરવી નાખવામાં આવેછે.
ઘાસને જે ખંડમાં બાંધવામાં આવેછે ત્યાં જુ-

તરેહ તરેહનાં આકારની ઉખોળી ચીજો કેમ બનાવવામાં આવેછે તેનો પુરતો ખ્યાલ આવેછે તીથાગરની ખીજ મળત હ તે તદ્દન છાએડાંવાળાં માઈલના માઈલ સુધી સાફ સપાતલાં આ રસ્તા પર ઘોડેસ્વાર યા પાંઉ ખ્યાદા જવામાં છે. એરેકપુર તરફ હુગલી નદીમાંથી પાણીને સંચાથી બહાર કાઢી સાફ કરી શેહેરમાં પોલવતું કરવાનું “વોતર વર્કસ” કરાખાણું છે અને તે જોવાનાં બહાણુ હેથલ પીકનીકે ઉતરી પડવાની ગમત સારી છે. કલકત્તા શેહેરની એક ખુમી તે છાંનાં મોટાં મેદાનો છે. શેહેરનાં જગરા વિસ્તાર પ્રમાણેજ એ મેદાનો પણ મોટાં છે. એ મેદાનો ઘણી સરસ હાલતમાં રાખવામાં આવે છે, અને એક સરખી લીલોતરી આંખને તાહકક આપેછે વળી વચમાં જાણીતા આસામીઓના પુતલાંઓ ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં છે અને તેવા પુતલાંઓ કલકત્તા શેહેરમાં ઘણા છે. એ મેદાનોને ફરતાં નકસીવાલા કતેરાઓથી ઘેરી લેવામાં આવ્યા છે અને દરેક પુતલાંને માટે સોભાઈતા ‘પ્લેટફોર્મ’ બનાવેલા છે. એવાં મેદાનમાં સર દેવીડ ઓક-તરલોનીની યાદગારીનો પ્રજ્ઞ નાણામથી બંધાએલો સ્થંભ “ધી મોન્યુમન્ટ”નાં નામથી ઉભો છે, અને તે ૧૬૮ શીત ઉચો છે, તથા તેની અગાસી પર જવા પેહેલાં ૧૮૬ પગથીયાં જવા પછી એક બે શીત પોહળી ફરતી ગેલરી પર જવાય છે જ્યાં આશાયસ માટે એક બાંક મુકવામાં આવ્યો છે. તે પછી ખીજાં ૨૨ પગથીયાંમાં ટોચે જવાય છે. છાંથી શેહેરનો સઘલો ખ્યાલ આપણને મળેછે અને તેમાં લીલોતરી વચ્ચે જગે જગ પાણીના તાંકાઓ નજરે પડે છે. ઈડન તથા ઝુલોજકલ ગાર્ડન્સમાં પણ એવા તાંકાંઓ છે કે જ્યાં ખોતમાં સેહલ કરવાની ગોઠવણ કીધેલી છે. મોન્યુમેન્ટના પગથીયા ઘણા સાંકડાં છે, બે જણાઓ તો મુશકેલે ચઢી શકે છે. છાનાં એવાં મેદાનો પર સરત અને નવાં વર્ષને દિવસે મેં ઘણી ભારે ગીરદી જમા થએલી જોઈ. જાણે શેહેરનાં ત-

મામ લોક મેદાનમાં આવી વચ્ચાં હોય એવું લાગતું. નવા વર્ષની પરેડને દહાડે ગીરદી મુખ્ય હતી. છાનાં લોકો પૈસો ખરચવે બહા-દુર છે. એ દિવસે ભાડેની ગાડી ‘જે તમુને ખીજે દિવસે બાર આણે મળે’ તે એ દિવસે ત્રણ રૂપ્યા આપવે પણ મળે નહીં. એક શીગરામમાં છ થી આથ આસામીઓ જેઠેલાં અને તેની હારની હાર લાંબાએલી. પરેડ સાત વાગે શુરૂ થવાને બદલે આંથ વાગા પણ લોકોનો દરીઆવ તો છ વાગામાં ચીકાર ભરાએલો. છાનાં લેફ્ટનન્ટ ગવરનર વાઇસરાએના બપડા આગલ નાંધી જવા છે. તેઓની પાર્ટી બે ઘોડાની જુની જેવી એક ‘મેલ ફ્રીટન’માં આવી લોકોની ગીરદીની પાડોશમાંજ ઉભી રહી. પોશાકે અને રીતભાતે પણ તેઓ સાદાજ છે. એ પરેડમાં ૩૫૦૦, ની સંખ્યાનું જુદું જુદું લશકર એકઠું થયું હતું, અને તેમાં બાઈસીકલ પર સવાર થએલા આસરે ૩૦ અંગ્રેજ સીપાહો તથા “વોલન્ટીઅર ફોર્સ”માં પારસીઓની હાજરી ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી હતી. રાણીજીની સલામતીનું રાજગીત અને નવાં વર્ષની પરસપરની મુબારકબાદી પછી પરેડ ખલાસ થઈ અને લીલાં મેદાન પર જંગ મચાવતા શીપાહો, ઘોડાઓ, ગાડોઓ, અને કાળાં માંથાઓનો મોટો દરીઆવ પા કલાકમાં ત્યાંથી કંઈ પણ અકસ્માત યા ફેસાદ વિનાં ચાલ્યો ગયો.

છાનાં એક લક્ષાપતી બંગાલીનું મકાન ઘણું વખણાએ છે, અને તે રાજા રંજદર મલીકની માલેકીનું “માર્બલ હોલ” યા “ચોર બગીચાને” નામે જણાયલું છે. એ મકાનની બરોબરીનું કોઈ પણ મકાન કલકત્તામાંજ નહિ પણ તમામ દેશમાં ખીજે કોઈ ઠેકાણે હોય એમ હું માનતો નથી. ખુદ મકાનમાં એટલું બધું કંઈ નથી પણ તે માહેલા કિમતી ખજાનાની વાત છે.

બગીચામાં દાખલ થતાં તમોને એમ લાગશે કે જાણે માર્બલની ખાણમાં યા વર્ક-શોપમાં તમો આવ્યાછો, કેમજે માર્બલના ડુંવારાઓ, પુતલાંઓ, અને લાદીઓનાં મોટા જથ્થા ઉપરાંત જંગે જંગ ભાગા તુટા તરેહવાર આકારનાં પથ્થરો વેરાએલા નજરે પડશે. સેંકડોથી ન્હાનાં મોટાં માર્બલના, કાંશાનાં મોટાં લાંકડાંનાં પુતલાં તથા ચિત્રામણની જુદી જુદી તસ્વિરોનો તથા ઝુમરોનો ખ્યાલ લેવો તો તે હઝારોથી ગણાશે. બીતપર અને જમીનની ભોંયપર સુમારે ૨૫ શીત લાંબા કે ૧૫ શીત પોહોળા આખા માર્બલનાં સ્લેબ્સ ચુનામાં ફરતા જડી લીધેલા, છાપડાની સીલીગપર સોનેરી ચિત્રામણ યા ભરતકામ યુરોપનાં કાબેલ ચિતારાઓ અને બીજાઓને હાથનાં નાદર નમુનાઓ હાં એકઠા મળેલા છે, અને દર વર્ષે નવા નવા આવતા જાય છે. એ મેહલમાં એ પ્રમાણે ચાલીસ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચાનો પડેલો છે પણ તે સઘલો ધૂળ ખાતો રહેલો છે, કારણ ત્યાના રખેવાલો અને કારીગરો-કે જેઓની સંખ્યા ૧૦૦ ની ગણાયછે-કહેછે કે તેઓને થીકથાકે અન સાફ કરતા એક બાજુથી શુરૂ કરી પુરૂ કરે તેટલાં પેહેલા હાથમાં ધરેલી ચીજો ધૂળમાં રગદોળાઈ જાય છે. અને ખચ્ચીત તેમ થવુંજ જોઈએ. હાં એક ખુદો કારીગર છે જે કહેછે “આજ ચાલીસ વર્ષ થયા હું હાં મારી રોતી પેદા કરું છું.” એવું નક્કી કહેવામાં આવેછે કે જમાનાની ગી-રદશી એના માલેકોપર દોર નહી ચલાવે તો આગલ જતાં એ “માર્બલ હોલ” દુનિયામાં વખણાએલાં “તાજ મહાલ” ની માફક જગ આશકાર થશે. રાજ રજદર મલીક તો સર્વગ પામ્યાછે પણ તેમનાં બેટાઓ પોતાનાં પિતાનો એ વીધા હુન્નરની ઉમદા પિઝાન કરવાનો

એવો શોખ ધરાવેછે. એ કુટુંબીઓ ને માટે કહેવાય છે કે રોજનાં સેંકડો ગરીબ ગુરબાને કોઈપણ રીતનાં ફરક વગર સહવાર સાંજ ખોરાક આપવામાં આવે છે.

એજ પ્રમાણે વખણાએલું રાયબદરીનું દેહ-રૂયા પારસનાથનું દેહરૂ હાઉરાનાં સ્ટેશનથી ૩—૪ માઇલ દૂર આવેલું છે. હાં પણ માર્બલનો ઘણો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એ દેહરામાં ઘણી સરસ રીતે આરસીઓ ગોઠવવામાં આવી છે. એક ન્હાના ઓરડામાં તમારા બે હાથ પર આરસીઓ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવેલી જોશે કે તમો પોતાને બેઉ બાજુએ દસથી પંદર વખત સરખી હરોલમાં ઉભેલા ગણી શકો છો. દેહરામાંહેલી મુર્તિમાં ઘણા કિંમ્તી હીરાઓ જડી લીધા છે. બીતપર આરસીનાં ન્હાના કકડાઓને ચોખંડા તથા ત્રીકોણ આકારમાં ફુલ ફલનાં વેળા અને ચિત્રામણમાં જડી લીધેલા છે. મંદીરની લીધેલી મુલાકાત વ્યર્થ જાય એવું નથી. મંદીરના બગીચામાં સોનેરી માછલાંઓથી ચીકાર ભરાએલો એક મોટો ડુંવારો રોણકદાર છે.

કલકત્તામાં પગ મેલતાંજ આપણું પેહેલું ધ્યાન ખેંચનાર, ચિત રોડી રાખનાર, તથા આંખોને હેરત કરનાર સાંધણુ તે હાંનો હુગલી નદી પરનો આસરે એક માર્બલ લાંબો લાંકડાંનો બાંધેલો મચ્છવાઓપરનો તરતો પુલ છે. એ પુલ ઓગણીસમી સદીની નવાઈઓમાંનો એક છે. રાતની વખતે હાંનો દેખાવ ઘણો સુંદર હોય છે. પુલપર વિજલીક રોશણી કરવામાં આવેછે કે એ પુલ પાછલ પુરા એક કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ બેઠો છે, અને તે માનવું સેહલ છે. એ ગંજાવર ખર્ચ તીજેરીમાં પાછો વાલવા માટે પેહેલા ગાડી દીથ ૬ આના અને માણસ દીથ બે પૈસા ત્યાર પછી ૩ આના અને ૧ પૈસો એમ કર લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો;

પણ હાલ તે પરથી પસાર થવાને કંઈપણ આ-
પવું પડતું નથી અથવાડયામાં બે વાર મંગલ
તથા સુક્રવારે એ પુલ સ્તીમરોની આવજન માટે
થોડા કલાક ખુલી દેવામાં આવેછે, તથા આત-
વારે પણ કોઈ વેળા જરૂરને સર ઉઘાડવામાં
આવે છે. એક એક સ્તીમરને ખીજા આડા
દહાડા પસાર થવા માટે ૩૦ ૩૦૦ ની શ્રી આ-
પવી પડે છે. એ પુલની હેથલથી મંછવામાં
પસાર થવું તથા નદીમાં ખરાકપુર, સીખપુર
તરફ સેહલ કરવી—જેને માટે મછવાએ ઉપ-
રાંત સાહસીક વેપારીઓની સ્તીમ લોચો મળી
શકેછે—એ કલકત્તા શેહેરમાં આવનાર દરેક
જણે શેહેરમાં ફર્યા પછી જે નાસિપાસી ભયો
વીચાર તેનાં મનમાં ધર કરેછે તે એવી
સફરથી દૂર થઈ જાય છે. નદીનાં ચલ-
કતાં સ્થીર સાફ પાણી, પુલપરની ગાડી, તથા
રાહદારીની આવજનો દૂરનો દેખાવ, પુલ પસાર
કરવા માટે નજદિક આવી લાંગરેલી સ્તીમરો
કિનારે ચોતરફ લીલોતરી, ગામડાં ચા છુટાં
છવાયાં ધર, ચા કોઈ મીલની ચીમણીમાંથી
નિકળતો ધુમારો, કંઈ અસલી ખાંધણીના સં-
ખ્યાબંધ દેહરાં, આઉડના પદ્મશત નવાળની
નજરકેદની જગા, ખેરકપુર તરફ વાઈસરાએ
સાહેબનું ધર, સનવાર આતવારે શેકારે ઉતરી
પડવાનું મકાન, વગેરેનો દેખાવ ધણા મનો-
રંજક છે. ઉપલાંનાં ટેકામાં એક અંગ્રેજ લ-
ખનાર કહેછે :—“જલ માર્ગે કલકત્તા શેહે-
રમાં આવનાર મુશાફર ખારાનો તથા શેહેરનો
રળીઆમણો દેખાવ જોતાં વારજ તદ્દન બેહોશ
બની જાયછે, પણ શેહેરમાં ફરવા પછી તેની
નાસિપાસી શુર થાયછે. તે સધલે ઠેકાણે બેઠાં
સપાત છાપરાંનાં ફકટ ઇંટનાં બાથેલાં ઘરો
જોએછે. દેશી મોહોલ્લાઓમાં ફરતાં તે મુંબઈ
શેહેરને યાદ કરેછે કે વ્યાં જે પંચલેલ પ્રજા-
નો મનહરન કરનારો દેખાવ, તેમનો ઉપ્યોગી,
ચંચલ, દોડધામભર્યો રાહઘાત જોએછે, તેવો
કલકત્તામાં કદી જોશે નહીં—મુંબઈ શેહેરનાં

ગમે એવા નજીસ મોહોલ્લામાંથી તે પસાર
થશે તોપણ કલકત્તા શેહેરનાં દેશી વસ્તીવાળાં
રસ્તા પરનાં ખરાબ બદબોથી તે દૂર રહેશે.”

મ્યુનિસિપલ કારભાર કેમ ચાલેછે તેનો ખ્યા-
લ લેવા માટે તેમની એક સભામાં હાજરી
આપવાનાં વિચારથી મેં હાં ઘણી પરપુછ
કરી પણ મને કોઈપણ કાંઈ ખચર આપી
શક્યું નહિ. સભા ક્યા દિવસે મળેછે તેપણ
કોઈ ચોક્કસ કહે નહિ એ ઉપરથી હું મ્યુનિસિ-
પલ ઓફીસમાં ગયો, અને ઉપલા અલ્સથપર
મારો કાર્ડ મોકલી મુલાકાત ચાહી, તો તેઓ-
એ મને સારો આવકાર દેખ પુરતી વીગતો
આપી છે. અત્રે જણાવવું જોઈએ કે હાંની
મ્યુનિસિપાલિટીનો પ્રમુખ તે મ્યુનિસિપલ કમિ-
શનર, અને કામ ચલાવુ પ્રમુખ તે તેનાં હાથ
હેથલનો સઉથી વડો અમલદાર ગણાય છે.
જો હાંની મ્યુનિસિપાલિટી એ બાબદસર ઉ-
પાય નહીં લેશે તો કોઈ રોગ ફાટી નિકળશે
ત્યારે તેને સરકારી ઠપકાની અગત્ય પડશે. તે-
મનાં નાંકમા કદાચ એવી વાસ એટકીનસન
નાં સેંટનો પમરાત જેવી લાગતી હશે પણ
મુંબઈવાસી મુશાફરને તો તે ઝેર માફક જ-
ણાય છે. મ્યુનિસિપાલિટી ઉપરાંત રહીશોનો
પણ વાંકછે. તેઓની રીતભાત ઘણી નજીસ છે.
નીતિનાં બાબદમાં પણ કલકત્તા નીચું જોએછે.

કલકત્તાનો વ્યાપાર મોટોછે એટલું જ નહિ
પણ હાં ફુલ, ફલ, તરકારી અને લીલો તથા
સુકો મેવો મોટા જથ્થામાં અને સસતામાં મળે
છે. હાંની નવી બજાર “ધરમતોલા મારકેત”
માં એક મુલાકાત આપવી જરૂરની છે. તમોને
ચાર પૈસામાં સારો સુગંધી મોટો તોરો તૈયાર
મળશે. એસકી ફાંકડાઓ માટે એક પૈસામાં
બે ત્રણ ગોલાબની ખીલતી કળી અને દૂર્ન સા-
થનું “બતન હોલ” તૈયાર મળશે. એવી સુકાલ
સગવડો સાથે પેહેરવે ઓઢવે, આવે ખરચવે
લોકો શોષીન જીંદગી ગુજરે છે. અને ફેશનનો
કંઈ સુમાર નથી. અત્રેની જાણીતી કપડા વેચ-

નારી મેસર્સ મુરંની કુંની વાળાઓએ અમોને કહ્યું કે અંગ્રેજ બાનુઓ જો એક કપડું ખરીદશે તો પેહલ્લાં પુછશે કે એમાનું કપડું કોઈ બીજા બાનુએ લીધું છે? જો તેમ હશે તોજ તેઓ મોંઘી કીમતે ખરીદશે, અને સરસ કરશે. એમાનું કપડું ચોકશ મુદતવેર કોઈને વેચવું નહિં. એપો હાનો ફેશનનો દેશ છે. હાં “ઓ-સલર”ની દુકાણની મુલાકાત લેવાને કોઈએ ચુકવું નહિં એ દુકાણમાં તમામ કાચનું નંગ ભરેલું છે. બીલકુલ કાચનો ઘોલીયો, ખુરસી, મેજ વિગેરે હાં જોવામાં આવે છે. ભાવ જોકે આકરાછે પણ રંગબેરંગી કાચની નહાની મોટી ચીજ જોવા જોગ છે. મેસર્સ હેમીલતન ઝવેરીની દુકાણ પણ મુંબઈ કરતાં ઘણી મોટી અને સુંદર તેમજ કિંમતી ઝેવાહીરોથી ભરપુર છે. લઈએ નહીં તો જોઈએ ને જાણ્યે તો ખરા એવું ધારીને મુલાકાત લેવી જોઈએ કેમ જો માલ કરતાં દામ ઘણું. હાંની લેડલો ને વાહીતવેની દુકાણ મુંબઈ કરતાં ખરાખર ચાર ઘણી મોટીછે, અને તેમાં ૨૮૦ પગારદાર નર નારીઓની ફાજ છે. સામનું લેતાં કલકત્તાની મુશાફરી સારીછે પણ મુંબઈ કરતાં કલકત્તા ચઢીયાતું હોય એવું હું માનતો નથી. મારાં એ મતને કેટલાક અંગ્રેજોનો પણ ટેકો છે. કલકત્તાનું પાણી ઘણું સુસ્ત છે. હાંની સરદ હવા તંદરેસ્તીને નુકસાન કારક છે.

લોક સુખાકારી સારી હોય એવું નથી. ચૌરી લુટફાતની હાં ઝાઝી ધાસ્તી નથી. હાંના બાબુઓ નાટકનાં પાત્રને સારી ઝમક આપેછે તેઓનું એક “સ્તાર થીએતર” રોજ ઘણું લોક ખેંચે છે. થીએતર ઘણી ઉમદા બાંધણીનું છે અને તેમની ભાષામાં થતો નાટક નહિં શમજ્યે તોપણ થીએતરમાં ખેસવાનું મન થાય છે. એ ઉપરાંત હાં બીજાં ત્રણ થીએતરોછે અને એક રાત્રે તે સઘલાંમાં જુદા જુદા ખેલો થાયછે “વીલ્ડ ઓપેરા કુન્ડ” હડસન પાર્ટી”

“જેપાનીસ સરકસ,” “બેલ્યુ પોતરની ટોળી” “સ્કેટીંગ રીંક” વગેરે રોજ રમત ગમતની મજા આપે છે. અને કમાઈ પણ સારી કરેછે. હાંની આંશીસો મુંબઈ માફક એક લત્તા પર નથી પણ જુદી જુદી જગાએ વેહચાઈ ગઈ છે. અને તે ઘણું અગવડભર્યું છે કેમ જો એક આંશીસમાંથી બીજામાં જતાં વખત ઘણો જાય છે. યુરોપીઅનોનાં રેહથાણ સાથેજ છે અને તે ક્વીનસ રોડ જેવા સાફ પોહોલા રસ્તાઓથી છે. જમણા હાથ પર યા દાબા હાથ પર ગાડી હાંકવા કહેવું હોય તો કહેવું કે “દાંએનાં” યા “બાયાં.” “ગુમાવ” એટલે ફેરવ “ખરરાવ” એટલે હાંકાલ. વળી મોહલ્લાઓનાં નામ પણ જાણવા જોઈએ. કેનીંગ સ્કીતમાં જવું હોય તો કહેવું કે “મુરંગી હલ્તા” ધઝરા સ્કીટ હોય તો “ધુમ તોલ્લી” વિગેરે. વળી હાંની ગાડીઓ સાથે ઘોડવાલા ઉપરાંત “સઈસ” તો હોવોજ જોઈએ પછી તે ૬ વરસની ઉમરનો હોય તો તેમ. એક “સઈસ”ને મે પુછ્યું “તેરા કામ ક્યા” તો “ઘોરાકુ ધાસ દેના ઓર દરવાજા ખોલ ના” “દામ ક્યા” તો “ચાર પૈસા” એખી કલકત્તાની ફેશન કહેવાય.

કલકત્તામાં એવી એક ફેશન છે કે મુંબઈથી આવનારાઓએ મિત્રોને ઘર પેહલ્લાં મુલાકાતે જવું અને તેજ દહાડે યા તો બીજેજ દહાડે મિત્રોએ વળતી મુલાકાત આપવી—હીક એ તો બાદશાહી મુલાકાત થઈ. મુંબઈ શહેર સારાં નસીબે આ મેહેલોનાં શહેર કરતાં ફેશનની બાબદમાં પછાત પડેછે કેમજો મુંબઈ કરતાં એ શહેર વધારે માતખર લોકોનું બનેલું છે. હાં ગરીબીનાં સંકટો અને ભુખ મરાનો દરામણો દેવ ઘણો જુજ નજર પડેછે. જો કે રસ્તે તમોને ભીશુકોનો કટોકો મળવાનો પણ કહેવાય છે કે એ ભીક્ષા માંગનાંરા કેટલાકો પાસે હઝારો રૂપ્યા એકદા થયેલા છે.

ભીક્ષા આપવાનો હાં રવૈયો છે. તેઓ કહે છે કે અલ્પાંહનાં નામથી હમો માંગ્યે હિયે ને મરજી હોય તો આપો, અને લોક તેમને છુટથી ભીખ આપે છે. ઇટલાંક નાખોદાઓ અને તાલેવંતો ને બારણેથી રોજ સહવાર સાંજનાણું લઈ જવાની રસમ ચાલુ છે. એ ભીક્ષુકો ઉપરાંત સાધારણ રીતે લેતાં પણ તાંના ગરીબ લોકો પણ મુંબઈ કરતાં પૈસાવાલા છે અને તેનું કારણ એમ કે કામદાંમં મજુરી, પગાર, યા શીમાં એકજ રીતે વધતું છે, પણ એ વધતાં દામની કંદર ઉળટીજ રીતે ખુબ્બ છે. એટલે કે લોકો એશ આરામ વધારે પસંદ કરે છે અને મોજશોખ યા પેહેરવે ઓઢવે ખરચી નાખવામાં આવે છે. સાજની વેળા ને તમો “ખીલાતી ચકકર—” હાંનાં ‘ધી સ્નેડ’ નામનો ઈડન ખગીયા આગલનો ખીલકુલ લાલ મતોડીનો મોટો રસ્તો જે મુંબઈના “કવીન્સ રોડ” કરતાં ખેવડો પોહજો છે ત્યાં ફરવા જવો તો એક નહિ પણ જુદી જુદી પચીસ જાતની, ભપકાદાર, “ફેશનેબલ” ગાડીઓ—કેબી-ઓલેટ, લેન્ડોલેટ—તેવીજ એસકી લીવરી, તેવાજ કીરમજી સાજમાં સજ થએલાં દેશીઓ અને અંગ્રેજોને ફરવા આવેલા જોશો. હાંની કોઈક ઝનાના ગાડીઓ પછવાડે શેરડીનો સાંતો લઈને કોઈક ઉભેલા સર્ઈસો નજર પડે છે, અને દૂરથી એવી ઝનાના ગાડીઓ ઓળખી શકાએ છે. હાંનો રાજ મહાલ મુંબઈ માફક વાલકેશવર યા પરેલની દૂરની એકાંત જગામાં નથી પણ મોટા રસ્તા પર ઈડન ગારડનની નજદિકમાં આવેલો છે અને તેની મોટા વિસ્તારની જગ્યા સાંમાં સામી ચાર દરવાજાઓથી માળમ પડે છે, જે દરવાજા પર જંગનો શાહ પોતાના ભારી પગ હેથલ દાર્ ગોલાનો એક દડો, વીખરાએલી ચાલ અને વાલી દીધેલી પુછડી સાથ નહાના ખીજ ખે જાત ભાઈઓની મદદથી રાત અને

દિવસ એકજ જગ્યાએ પાસખાની કરે છે. મહાલ ખે મજલાનો સાદી ખાંધણીનો, કિમતી શણગારનો કુદરતી લાલ ગાલીચાવાલાં ખ. ગીચા અને ડુંવારાઓની વચમાં ઉભો છે. મહાલની પડોશમાં અને આજુબાજુએ મોટી મોટી જુદી જુદી દુકાન આવેલી છે. હાંનો ફાઈ વિલ્કમનો કિલ્લો કંઈક આગલી તવારીખની યાદ આવે છે. કિલ્લામાં હાલતો એક નહાતું જેવું શેહેર વસાવવામાં આવ્યું છે અને તે લશકરી મથક તરીકે વપરાય છે. એ જોવાં જવાંની રજ કઢાવવી પડે છે. પોસ્ટ ઓફીસની પડોશમાં એક નહાનો ખંધ ઝોરડો “Black hole of Calcutta” ધ્યાન ખેંચે છે, કે જે પેલા નિર્દય કુર ખવીશ શુન્ન ઉડદહલાનાં ઘાટકી કરતુકની યાદ દેવાડે છે કે જ્યાં એક રાતમાં ૧૨૩ કીમતી નર નારી અને નિર્દોષ બાળકોનાં પ્રાણની રીખતાં મોતે માર્યા જવાની ખખર તે કંઈ પણ લાગણી વગર ખુની વિચારથી સાંભરે છે. કલકત્તામાંથી હવે રૂખશદ લેતાં હાંના જરથોસ્તી ભાઈ-ઓએ અમેને દીધેલા માયાકુલ આવકાર અને લીધેલી ઝેહેમતનો આભાર માનતાં એટલુંજ ચાહીશ કે ખાનગી વૈરભાવ દાખી દઈ એ ટોળો પોતાનાં નામનો પમરાત સદા કાલ કલકત્તામાં કાયમ કરે અને ટોળામાં સંપીલાઓ રૂઢી પર વધુ ધ્યાન પુગાડી અરસ પરસની મિત્રાચારી—આએ દુનિયાનું સૌથી ઉમદા અને એકલાં સુખ—માં પોતાની કીર્તિ અને આબાદાની સમજે.

“Friendship peculiar boon of Heaven
The noble mind's delight & pride
To Men & angels only, given
To all the lower world denied”

કલકત્તા તમને માન આવે છે તો તમો તેનો સારો ઉપયોગ કરો.

કલકત્તામાં' ૧૩ દિવસનાં પરોણા પછી ૯૪ માં જાનેવારી માસનાં પેહેલાં બ્રેસપતવારે હ-મારી ટોળી બનારસ જવા માટે હાઉરાનાં સ્ટે-શન પરથી રાતનાં ૯ કલાકે ઇસ્ત ઇંડ્યા રેલવે મારફતે ઉપડી. કલકત્તાથી બનારસ જવાનું બીજા વર્ગનું તુર ૩ ર૩ ને સુમારે છે. કલક-ત્તાથી "મુગલ સેરાઈ" સ્ટેશન સુધી ઉપલી રેલવે મારફતે અને ત્યાંથી બનારસ સુધી આઉડ-રે-હીલખંડ રેલવેમાં એમ જવાએ છે. એ મુસા-ફરી આસરે ૫૦૦ માઇલની છે અને તેને માટે ૧૫ કલાક થાએ છે. કલકત્તાથી રાતનાં નિક-જેલા બીજે દીને પરોડયામાં ૫ ને સુમારે મુકા-મેહ સ્ટેશન પર ચાહ લેવાને બને છે, અને ૧૦ ને સુમારે બક્ષારમાં નાસ્તો લઈ આગલ વધેલા કલાક એકમાં મુગલ સેરાઈ આવી પહોંચી ત્યાં ગાડી બદલી, અરધા પોણા કલાકમાં બનારસ જઈએ છિએ. માર્ગમાં "કરમનાસા" નામના એક ઝરા આગલ "અંગોલ પ્રેસીડનસી"ની હદ ખતમ થાએછે, અને "નોરથ વેસ્ટ પ્રોવીન-સીસ"માં દાખલ થઈએ છિએ. કહેવામાં આ-વેછે કે આ ઝરામાં હીંદુઓ દૂર વેરથી સ્નાન કરવા આવે છે કેમજે એથી તેઓ પોતાનાં પાપો ધોઈ નાંખેલાં સમજે છે. મુકામેહથી બ-ક્ષાર વેરનાં રસ્તામાં જગેજગ આપણને આગલી તવારીખનું સાંધણુ મળે છે. તેમા બક્ષારની લ-ડાઈની યાદ તાજી થાએ છે કે જ્યારે ૧૭૬૪ માં અંગ્રેજોની એક નહાની ટુકડીએ દુશમ-જોનાં મોટાં લશકર પર ફતે મેળવી હતી.

એક ભાગો તુંટો કિલ્લો આજે પણ એ જગ્યાની ઇલાણી દાખલ નજર પડે છે. એ તરફ ઝાઝી ખેતી થતી હોય એવું દિસતું નથી. રેલવેની સગવડ સારી છે અને "આ-ઉડ રેહીલખંડ" રેલવેનાં ઉતારઓ ઇસ્ત ઇંડ્યાં રેલવાનાં જેટલાંજ સુખ સગવડથી મુ-શાફરી કરી શકે છે. એ તરફ ગરમીનાં દિવ-સોમાં ભારે તાપ પડેછે અને તેનાં ઉપાય તરીકે ગાડીને મથાલે પાણીની તાંકી રાખવામાં

આવેછે તથા ખશખશનાં ચકની ગોઠવણ કીધેલી છે,

મુઅઈથી હમો નિકલ્યા ત્યારે પારસી મુ-શાફરોનો હમારો વેશ હતો પણ હવે જલમ જમાનાને શરણ થવું પડ્યું, અને પારસીઓ-માંથી સાહેબ લોકના વિચિત્ર પોશાકને નમન કરવું પડ્યું એનો સખખ એ છે કે હવે હમોને જે જે જગ્યાએ જવું હતું ત્યાં એવા જુદા જુદા પોશાકને વજન આપવામાં આવેછે-ત-મારે માંથે તોપશુ હોય તો ગોરા સાહેબ નહી તો કાળા દેશીઓ ! ઠીક, એથી જમાનાની તાસીર ! મારાં માનીતા પારસી પોશાકને હવે બાબુએ મુકી દઈ વેસ્ટ, ને, શર્ટ, તાઈ, ને કોલર, મંન્ડી ક્રેપ, ને હંકમેતની દોસ્તી મને કરવી પડી, કેમકે કેટલીક જગ્યાએ દેશીઓને —દેશી પોશાકને—દાખલ થવાની મુદ્દલ મનાઈ છે.

બનારસ,

બનારસ ઉતારવા માટે બે સ્ટેશનો છે, જેમાં મુશાફરોને માટે "બનારસ કેન્ટોનમન્ટ" સ્ટેશન સગવડ ભરેલું છે જ્યારે બીજું "બ-નારસ રીવર" સ્ટેશન શેહેરમાં દાખલ થનારા-ઓને નજદિકતું છે.

બનારસમાં દાખલ થવા પેહેલાં ઘણું દૂ-રથી બે મિનારાઓ તમારી નજર દોરવેછે. એ મીનારાઓ પાદશાહ અંઉર ગઝીબની ખા-સ મસજીદના છે, અને જે ઘણા પતલા હોવાથી વધારે ધ્યાન ખેંચેછે તે આખાં શેહેરમાં સ-વેથી ઉંચા છે, જેને મથાલે જવા દેવામાં આ-વતું નથી. કેમજે ૧૪૭ શીત ઉંચા હોવા છતાં જમીનથી ૮ શીતનોજ ઘેરાવો હોવાને લીધે મથાલેથી ૧૨ ઇંચ જેટલા વાકા વળેલા છે. આગલ વધતાં "ગેનજીસ" નદીપર આવેલો ચાલુ સદીની મહાભારત ઇજનેરી ફતેની નિશાન બતાવતો એક ભારે પુલ આપને ઝાળંગ્યે છિએ, જે પુલ બંને બા-બુએ ઉડાં પાણીનાં બોહલા વિસ્તારમાં આ-

વેલો હોવાથી નદીને એ ભાગમાં જુદી પાડતો હોય એવો ખ્યાલ આવેછે.

બનારસ શહેરને અંગ્રેજ મુશાફરો પવિત્ર રોમની સાથે સરખાવેછે. જેમ રોમ શહેર ખ્રીશ્તી પુનર્જાઓનું મુખ્ય મહક છે તેમ બનારસ હીંદુઓનું છે. બ્યારે રોમની બહોજલાલી દસ સદીની છે ત્યારે બનારસ ત્રીસ સદી થયાં પંદ્રાએલું છે. રોમ પવિત્ર મથક તરીકે ને એક લાખ માણસો પર પાદશાહી ચલાવતું હોય તો બનારસ પાંચ લાખ ધર્મીકોનો શાહ છે. હીંદુઓ પોતાને તદ્દન પવિત્ર ગણવાનો દાવો કરશે ને તેઓ કાશીની બ્રાહ્મણો જન્મ આવ્યા તો. બનારસનાં એક આગલા રાજા “કાશી” નાં નામથી એ શહેર જણાએલું છે કે જે રાજા ઇસવી. પૂર્વે ૧૨૦૦ વરસ પર રાજ ચલાવી ગયો. હીંદુઓ જે સાધારણ રીતે માનેછે કે મરણ પછી તેઓ બીજા જન્મ આકારમાં આ દુનિયામાં આવ્યાજ નવાના તે એ રાજાના વંશજો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વરસ અગાઉ કોઈ “સક્રીયા મહાત્મા”નાં ધારણ કીધેલાં નામનાં જવાને “બુદીસ્ત” ધર્મનો લાં પાયો નાંખ્યો, અને બાપુ-કાર જણાવ્યું કે દુનિયા ત્યાગી છે. બુદ્ધાની નજરમાં સાધુ યા ફકીર, તાલેવંન યા ગુલામ સધલા બરોબર છે; આપણો આત્મા પાક અને અમર છે વગેરે. આ જવાનને પેગમ્બરના એલકાબથી લોક પિછાનવા લાગ્યું અને ચીન, મંગોલીયા, સીલોન તીએટ અને તમામ હિંદુસ્તાનમાંથી બનારસમાં તેનાં પુનર્જાઓ એકઠા મળવા લાગ્યા, પણ ત્યાર પછી ૯ મી સદીની શુરૂઆતથી “બુદીસ્ત ધર્મની પડતી અને બ્રાહ્મીન ધર્મની ફરી ચઢતી થઈ. “બુદીસ્ત” ધર્મની એકલી નિંશાની દાખલ એક દેહર “નીપાલીક પાગોડા” જવવાઈ રહ્યું છે, તથા “રાજધાટ”ના અસલી કિલ્લાનાં દીવાલ પરના કોતર કામમાં પણ એ ધર્મની હસ્તીની નિશાણ છે. પોતાની તમામ મોટાઈ અને

બહોજલાલી છતાં આગલા વંશજની યાદગાર ધધાનીઓ બનારસ ધરાવતું નથી કેમજે એ શહેરે ધર્મ સંબંધી લડાઈઓ કંઈ પુશકલ ઉભી કીધી છે અને કુતેમંદ ધર્મવાલાઓ પોતાનાં હરીફનાં તમામ કાર્યોનો સમુલ્લેખ નાશ કરતા આવ્યા છે. બનારસ શહેરનો ખ્યાલ લેવો હોય તો તે ગંગા નદી પરથી મહવાઓમાંથી છે. જેઓ દરિયાને માર્ગે ઈતલી દેશનાં પ્રખ્યાત શહેર નેપલ્સમાં દાખલ થયા છે તેઓ ગંગા નદી પરથી હિંદના બનારસમાં દાખલ થતાં બેઉની સરખામણી કરે છે. બનારસમાં જેવા જેવું કંઈજ નથી પણ ગંગા નદીમાં પરોઢયામાં સૂર્ય ઉગના પેહેલાં એક સેહલ તમારી તમામ મેહેનતનો બદલો વાળશે કે બ્યારે કંઈક બેડોળ મહવામાં ભાંગી પડી નેતરની ખુરસીપર એક મીસકીન મુશાફર લેખે બારીક નજર ફેરવતા તમો ખુશ-તુમાં દંડા પવણની ઝીણી લેહકી વચ્ચે નીરાંત બેઠેલાછો. પવિત્ર નદીનાં સ્થીર, શાંત, રૂપેરી પાણી તમારી ચારો બાજુએ ફરી વહેલાં છે. તમારી પીઠ પાછલ એક મોટો પુલ પાણીમાં પડછાયો ફેંકતો ઉભેલો છે—જે એમ કેહતો હોય કે “માનવ જે બુદ્ધાએ નહિં ધારેલું તે તેં કરી બતાવ્યું છે અને મારી ઉપર વિપત્તિ લાવી મેળી છે, તેણે જમીનનાં બે કકડાને પાણીથી જુદા પાડેલા તે તેં મને વચમાં નાખીને જોડી નાખ્યા છે, રાત દીન સદં પાણીમાં મારો કાળ પુરો કરવા ઉપરાંત દરરોજ કરોડો મણનો બોળે મારા આંગ પરથી ગળ-ગવવામાં આવેછે અને તે સધલું તારેજ લીધે-છે”—તમારી નજર સનમુખ નદીમાં અંગોલ કરતાં આદમીઓનાં કાળાં માયાંની હારમાળા લાગી છે, તમારા બેઉ હાથપર મેહેલો, ઘરો, દેહરાંઓ, મુર્તિઓ અને બુદ્ધને યાદ કરતાં જવ-ગઓની મોટી સખ્યા છે. સધલું શાંતછે બ્યારે પૂર્વ તરફથી પ્રકાશતી લાલ શોતેરી રોશની તમામ આલમની નજર ખેંચેછે. શ્વાન

કરતા ધાર્મિકો વસ્ત્ર પેહેરેછે, બ્રાહ્મણો દાન મેળવેછે, નદી માતાને ધુલ ફૂલ અર્પણ થાયેછે, સઘવે હોહોકાર મચી રહેછે કઈક ગમગીન ચેહેરા, કઈક દુઃખી દીલ, કઈક ખુશાલ નજરો, તાલેવંનું ચા ગરીબ, જાત યા પ્રજાત, પાકીઓ યા પાપીઓ હાં જમાવ થયેલાં છે. સર્વે તે ઉગતા દિવસનાં સરદારને નમન કરેછે. આવાં ગભીર દેખાવ વચ્ચે મુશાફર પોતાને જુદદીન તરીકે વિસરી જાયે છે અને જે અંતઃકરણનો સાચો દંખ પેલા ધાર્મિકોને સૂર્ય નમન કરતાં સિકવેછે તેજ દંખ તેને કીરતારની યાદમાં નાખેછે.

“Thou art, Oh God the life and light
Of all this wondrous world we see
Its glow by day, its smile by night
Are but reflections caught from Thee
Where'er we turn Thy glories shine
And all things fair and bright are Thine”

એ સઘલાંની વચમાં એક નવોજ દેખાવ નજર પડેછે. અને તે તમામ ખલકનાં નાશનું નામ—મોત—છે ! !

Death borders upon our birth & our
cradle stands in the grave.

ચાર પાંચ લાકડાના કંકડાપર સફેદ કપડામાં વિટાલી મુકેલું એક શરીર બળતાં ધુપણ સાથે હાં લાવી, નદીનાં પાણીમાં ઓળી કાઢવામાં આવેછે. જેને ફક્ત ૨૪ કલાક પર સૂર્યનું નમન કીધેલું તેનેજ હવે સૂર્યના તેજસ્વી કીરણો હેઠળી જમીનપર પટકવામાં આવેછે. જેને આગલા દિવસની દોડધામમાં હીસ્સો આપેલો તે આજે ઉગતા દિવસ સાથે નાશ પામ્યોછે. એક માનવી, એક ભરથાર, એક પિતા, એક ભાઈ, એક મિત્ર આ જગતે છેલ્લી સલામ કરી ગયો છે. સગાં સ્નેહીતે દુઃખમાં, બાળબચ્ચાને ભુખમાતવલતાં મેલી, દુનિયાની માવાનજીતેને તો પોતાનો અમર રસ્તો લીધો છે. મિત્રો દુખી દિલે મોતાનાં એવાજ દિવસની યાદ કરતા, માતી સાથે માતી મેળવવામાં મશગુલ થાયે છે

અને તે મરનારની છેલ્લી આરામગાહ ગંગા નદીને કીનારે લાકડાંની ચેહમાં તૈયાર કરેછે—એક કલાક વધુ અને ખ્યાલી યાદ અને રાખમાં તે આદમની જીંદગીનો છેડો આવી રહેછે અરે જલમ જમ ! ! !

Leaves have then time to fall.

And flowers to wither at the North-
wind's breath,

And stars to set, but all,

Thou hast all seasons for thine own,

,

O Death !

બનારસનાં તમામ દેહરાંઓ નદી કાંથે બાંધેલા છે, કે જ્યાં જવા લાંબાં સીધા પથરનાં હારે બંધ પગડીયાંઓ અતિ સદ્ગાંધી બાંધી લીધેલા છે એ પગડીયાંઓ પછી બ્રાહ્મણોએ પોતાની બેઠક તરાપા પર ગંજવર છત્રીઓ હેથલ બેસી રાત દીન તેઓ ભણતર કરેછે. કોઈનો દેખાવ આપણી પર જરૂર અસર કરેછે. નર નારીઓ નદીમા અંગોલ કરવા પેહેલાં, એઓને ભિક્ષા આપવાની ફરજ સમજે છે. નદી કાંથે રંગ બેરંગી તાજાં ફુલોનો મોટો જથ્થો તરતો જણાયેછે. હીંદુઓ એ નદીને એટલી તો પવિત્ર ગણે છે કે હજારો મૈલ દૂર મરવા સુતેલા આદમીઓ હાં આવી મરેછે કે જેથી એ નદીનાં પાણીમાં તેમનાં શરીરને ઓળી કાઢી ત્યાજ બાળવામાં આવે. એ બાળવાની જગ્યાનું નામ “ સુનીકરનીકા ” છે અને કીનારા પર તે સર્વેથી પાક જગ્યા લેખાયેછે સહવારનાં પહોરમાં બરફ જેટલાં થંડાં પાણીમાં નહાનાં મોટાં, સ્ત્રી પૂરૂપ સર્વે અંગોલ કરેછે. હાંથી તેઓ શીવાના મંદીરમાં જાયેછે અને ત્યાં પુજા કરી કામકાજ વળગે છે. શીવાનું મંદીર સઘલાં દેહરાંમાં વધારે પવિત્ર છે એ મંદીરની બાજુમાં એક નહાતો કુવો છે જેને “ જ્ઞાન બાઉરી ” કહેવામાં આવેછે. એ કુવાનું પાણી બીલકુલ સ્વચ્છ રહેતું નથી, અને તે છતાં બ્રાહ્મણોને દાન આપી તેમના ચળકતાલોટામાંથી પાણી પીવાની ધર્મીઓ

ફરજ ગણે છે. મુશાફરો પાસે પણ તેઓ પૈસા મેળવવાની હથ લીએછે અને “ શાખ દેના ચા-હીએ શાખ જરૂર દેના ચાહીએ ” કરી પુઠે વળગેછે. પડોશમાંજ એક ખીજે કુવો છે જેનાં પાણીથી મુર્તિઓ ધોવામાં આવેછે અને તેનું પાણી પીવાથી દુઃખ દર્દ દરેક યતું લેખાએછે. એ શીવાનાં મંદીર પર પંજળખના રાજ રંજીત શીહેર. પાત્ર લાખને ખરચે નકડ શોનાની કણ-સ ચઢાવી છે અને એવાં શોનાની કનસવાલાં બે ત્રણ ન્હાનાં ખીજાં મંદીરોછે જે સૂર્યનાં પ્રકા-શ સાથે બહુ દીપે છે, એ મંદીરની બાજુમાં એક ખીજુ દેહર અસલ હતું જેને અંહરગઝી-ખનાં વખતમાં મસજીદમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યું હતું, અને તે મસજીદ લેખે પડોશમાંજ છે. મંદીરોની મુલાકાત પછી ગામમાં ફરવા જોગજગ્યા છે કે જ્યાં ત્રણથી ચારજ પુટ પોહળા મોહલાઓ તમો જોશો. એ મોહલાઓ પથ-રની લાદીઓથી બાંધી લીધેલા છે. અને તેની સફાઈ તમારા મન પર અસર કરેછે. બનારસ પીતલ કામ તથા ભરતકામ-કીનખાખ-ને માટે વખણાએલું છે. હાંની “ કવીન્સ કોલેજ ”નાં સુંદર બાગમાં બનારસથી આંધ માધલ દૂર આ-વેલાં સારનાથનાં ગામમાંથી બુડીસ્ત ધર્મની ઈલાહીનાં કંઈક પચીસસો વર્ષનાં જીવનાં પ-થરો લાવી રાખવામાં આવ્યા છે. બનારસની વસતિ બે લાખ ઉપરની છે. રતું અને સુ-ખાકારી સામન્ય રીતે મનભાવતી છે. મ્યુનિ-સિપલ ખાતું હસ્તીમાં છે. તેમજ સ્વચ્છ પી-વાનાં પાણીનું બાંધ કામ ધણા વર્ષનું જીવું છે. જ્યપોરનાં એક આગલા રાજ જ્યસીંગે ખ-ગોલ વિધ્યાની શોધ ખોલ માટે એક “ વેધ-શાળા ” (Observatory) સ્થાપી હતી. એને “ માન મંડર ” કહેવામાં આવેછે અને તે ભાંગી તુટી હાલતમાં રહેલી છે પણ જોના-રને એ વિધ્યાનો ખ્યાલ આપવા જોગ થોડુક બાકી રહી ગયું છે. મહારાજ સીંઢયા, અહાલ્યા બાઈ અને નાગપોરનાં રાજ રાણીનાં મેહેલો

નદી કિનારે આવેલા છે. વીજનચામનાં મા-હરાજએ એક “ તાઉન હોલ ” બંધાવી આ-પ્યો છે, જેમાં કચેરીઓ ભરાએ છે. બનારસ એક નામનો રાજ ધરાવેછે જેને જોવાની હમારી સરજત હતી નહિ. રાજપાત વગર અંગ્રેજ સારા મોટા મુસારા પર અમીરી હમા-મથી ગુજરાણ ચલાવતો એ રાજ છે, અને તે આગલા “ કાશી ” રાજની વંશમાંનો છે. હાં અમે હમારી મુશાફરી દરમ્યાન સઘલે અંગ્રેજ મુશાફરો સમજીને હમારી પાસ જોઈતી ચી-જોનું ભારે દામ માંગવામાં આવતું હતું. મુસા-ફરોએ ભોમીયાઓની મદદ લેવી જરૂરની છે જો તેઓ તદન અણ્યાખ્ય હોય તો; નહિ તો તેઓને સાથે રાખવા નહિં કેમ જે તમો ખરીદી કરો તો તેમાં, ગાડીભાડાંમાં, હોટેલમાં અને દરેક ચીજમાં તેમની દલાલી પેહેલાં હોવી જોઈએ. તમો કાંઈ દામ પુછો તો દુકાનદાર ત-મોને જવાબ આપવા પેહેલાં સાથે આવેલા ભોમીયા સાથે વાત કરશે અને તેને પુછશે કે તે કેટલી દલાલી લેશે જે નંકડી કર્યા પછીજ ત-મને ભાવ કહેશે. અંગ્રેજ મુસાફરોને દામમાં થગવાનો રવૈયો છે, તે હમોએ એક પીતલકા—મવાલાની દુકાણ પર જોયું કે જે ચીજનું હ-મોએ દામ આપ્યું તેથી ત્રણ ઘણું વધારે એક અંગ્રેજે આપ્યું. અંગ્રેજ પોશાકને લીધે હમો પાસ પણ એવુંજ દામ માંગવામાં આવ્યું. પણ ભોમીયાએ તે દુકાણદારને જણાવ્યું કે “ એ-ઓ વિલાયતથી આવેલા નથી. ” અરે કાળા આ-દમી તેં હમારા અંગ્રેજ પોશાકને કેવો કાતેલ ફ-ટકો લગાવ્યો, તારું તે ખોદ શું ભલું કરશે ! હાં એક દહાડો ભાડેની ગાડીનાં રૂ. ૮) નદીમાં સહ-વારનાં એક કલાક ફરી આવવાના રૂ. ૨) ભોમી-યાનાં એક દીનનાં રૂ. ૨) વિગેરે આપવા પડેછે, અને તે ઉપરાંત દરેક ચીજમાં બક્ષીશ ! મુશાફ-રોએ હોટેલમાંથી કંઈ પણ ચીજ અને તેમ ખરી-દવી નહિ કેમજે તેજ ચીજ બજારમાં અર્ધે ભાવે મળે. એમાં હોટેલવાલાનું કમીક્ષન હોએ છે.

બનારસમાં 'ચોવીસ કલાક થોલી ખીજે' દીને બપોરે બાર કલાકે આઉડ રોહીલ ખંડ રેલવે મારફતે લકનોની મુશાફરી શુરૂ કરી કે જે ૨૦૦ માઇલની મંજલ સુમારે નવ કલાકમાં કપાએ છે. રેલવે તુર ૩. ૬૧). સાંહ-જનાં ૬ ને સુમારે ફર્ષઝાબાદમાં રાતનું ખાણું લેવું પડે. એ રેલવેનાં સ્ટેશનોપર ખાણાને માટે અગાઉથી જણાવવું જોઈએ, નહિં તો પછવાડેથી એવડો ભાવ આપવો પડે. રાંતનાં ૯ કલાકે લકનોનાં ગંજલવર સ્ટેશનપર પગ મેળ્યે છિએ.

લકનો

હિંદુસ્થાનમાં મુ'બઈ, મદરાસ અને કલકત્તા પછી ચોથું મોટું શહેર છે. તેનું અસલ (૪૦ સદીનું) નામ "લકયનવતી" હતું. એની મોહટાઇનો પાયો મુસલમાન હકુમતને લીધે છે. તે આઉડનાં રાજપાતનું રાજધાણી શહેર હતું. તે હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજી તવારીખમાંનું પેહેલું શહેર છે. લકનો અને કાનપોરનું નામ સાંભળતા અંગ્રેજ લોહી ૧૮૫૭ નાં બળવાની યાદથી ઉકેલે છે કે જે વખતે નવાબ વઝીર અલીશાહને ઉઠાડી આઉડને અંગ્રેજી હકુમત હેઠલ લીધું. શહેરમાં ફરતાં તે ધાતકી જમાનાની ખુનરેજી નજર પડે છે અને તેની યાદગાર ઈધાંતી "રેસીડંસી" આપે છે, કે જે લકનોની મુસલમાન દરબારના અંગ્રેજ એલચીઓને રહેવાનું ત્રણ માળનું, ધતની મજબુત બાંધણીનું એક મકાણુ હતું. બળવાનાં વખતમાં શહેરમાં વસ્તા સઘલા અંગ્રેજો આશરા અને સલામતી માટે હાં ધસ્યા પણ થોડાજ વખતમાં બળવાખોરોના એક મોટાં ટોળાંએ—કહેવામાં આવે છે કે ૫૦,૦૦૦ બંડ-ખોરોએ મકાણુ ઘેરી લીધું. સર હેનરી લૉરન્સની સરદારી હેથલ એ કમભાગ્યનાં અંગ્રેજો બળવાખોરોને હઠાવવા લાગ્યા, અને ૪૦ દીવસ પછી બ્યારે ઘેરો ઉચકી લેવામાં આવ્યો ત્યારે લૉરન્સ પોતે અને એકસો નર, નારી, અને બચ્ચાંઓ માર્યા ગયા હતાં. રેસીડંસીના

વાડમાં એ મરનારોની લાસને ડાટવામાં આવી છે. તેઓની કબરપરનાં લેખ, ફુલ, ફલ, લીલો-તરી અને પાણીનાં ઝરા વચ્ચે પોતાનાં ઉચાં મિનારાપર ઉડતા વાવટા સાથ ચોતરફ દાડગોલાનાં ધગ વચ્ચે તદન ખીસ્માર હાલતમાં ઉભેલું એ મકાણુ એક ડરામણો અને દયામણો ખ્યાલ નજર સનમુખ લાવે છે. બળવો નરમ પડવા પછી હાં દુશમણો આશરો નહિં મેળવે એવી ધારણાથી અંગ્રેજોએ આગથી એ મકાન તારાજ કીધું. ભોમીયાઓ, હાથોહાથની કાપાકાપી તેમજ દાડગોલો ક્યાંથી ને કાણુથી આવ્યો તે ચોક્કસ જણાવવાની બાહોશી લીએ છે પણ તેઓ તેમાં સરેહ ઘણી કરે છે જેવું કે એક ખુદો "ગાઇડ" સોંગદ પર કેહશે કે "લારન્સ સાખતો તે માનીતો ખુતલર હતો ને જે દહાડે સાખ માર્યા ગયા તે દહાડે શાખની "છોટા હાજરી" લઈ તે દાદર પર ચઢતો હતો પણ દાડગોલો મારી બાજુથી પસાર થઈ શાખનાં ઝોરડામાં જઈ શાખને બેળન કીધો" વિગેરે એવાઓને ગુન્યવણમાં નાખતાં વખત લાગતો નથી.

લકનોમાં જેવાલાયક જગ્યા ઝાઝી છે, તેમાં કએસર બાગ, "લા મારતીનીએર કાલેજ," મછીભવણ, હોસેનાબાદ, શાહનઝેદ "પીકચર ગેલરી" "મીયુઝીઅમ" વગેરે ખાશ છે.

કએસર બાગ આઉડના પેહેલા નવાબ સાદત અલીખાન (૧૭૩૨-૧૭૩૯) નો મેહેલ છે; તે પાછલ રૈયતનાં ૩ ૮૦ લાખ ખરચાએલા છે. તે હાલ કંઈ પણ વપરાસ વગર પડેલો છે અને કોઈ વેળા દરબાર ભરવાનાં કામમાં આવે છે. એ મેહેલ નહાના નહાના મેહેલોનો બનેલો છે અને તેની બાંધણી અને કારીગીરી ઉમદા છે, તે એક ખુદલાં ચોગાં-ણુમાં આવેલો છે. એ અસલી વખતનાં લોકમાં એક અજબ એટક હતું, અને તે એ કે દરેક ચીજનો સવાલ જવાબ હોવો જોઈએ, જે એક ચીજ એક જગ્યાએ હોય તો પેલી

ચીજ તેને આબેહુય મળતી પેલી જગ્યાએ હાવીજ નોંધ્યો. એ એક જાતનું દેવાણાપણું એટલી હદ સુધી આગલ હતું કે તમો એકજ બાંધણીનાં બે મેહેલ યા બે મિનારા બાંધેલા નેશો કએસર ભાગતી પૂર્વ તથા પશ્ચિમે ગંજવર આરકા અને જાદી દીવાલનાં બે “લખી દરવાજા” આવેલા છે એ દરવાજા કિલ્લાનાં દરવાજા છે અને તેમાંનો એક સવાલ તો બીજો જવાબ એમ છે. એ દરેક દરવાજા પાછલ એક લાખ રૂ. ખરચાએલા હોવાથી તેને “લખી” દરવાજા કહેછે.

“લા મારતીનીએર કોંલેજ” તેનાં પિતાને નામથી છે. “કલોડ મારતીન” નામનો એક ફ્રેન્ચમેન, ફ્રેન્ચ રાજની ધજા હિંદુસ્થાનમાં પોંડીએરી પર ચાલતી હતી ત્યારે લશકરમાં એક સાધારણ સીપાહ લેખે હિંદમાં આવેલો. વખતનાં વેલવા સાથે તે લશકરમાં માનીતો થયો અને ત્યાર પછી સુશક્તિમત શાહનશાહની મેહેરબાની મેળવવાને નસીબવંત થયો. એ ફ્રેન્ચમેનનાં નક્ષત્રને આધારે બીજાં ઉપર જણાવેલાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે જે સર્વમાં, હિંદુ, મુસલમાન, ફ્રેન્ચ, અને અગ્રેજ કારીગરીઓ ભેળાયેલી છે. એ કોલેજ ૨૨ વર્ષ બધાઈ તૈયાર થઈ. તે એક જ મજલાની ધર્મની નિશાળ છે. એ હજારો બાળકને મુક્ત કેળવણી તથા રહેવાનું મકાન પુરૂ પાડેછે. એનાં ભોંયરામાં તેના સ્થાપકની કબર છે કે જેને બળવાખોરોએ અપવિત્ર કીધી હતી. એની ઉંચાઈ ૧૨૩ ફીટ છે તથા મયાસે કોબાંડનાં બે આરકા ગુંબજનાં આકારના ગોદાવેલાં છે. જે પરથી વાવટો ઉડારવામાં આવેછે. ઘણે દરથી એ ગુંબજનો આકાર નજર પડેછે. કોલેજનાં બગીચામાં સવચ્છ પાણીનું તાંકું છે તેમા એ કોલેજની બારીક નકશા અને કોતર કામનો પડછાનો ઘણો મુદર લાગેછે. ગુમતી નદી કે જે “કએસર-બાગ”ની કિનારેથી ગૂઝી જાયછે તેમાં જ્યારે

રેલ આવેછે ત્યારે એ કોલેજ પણ પાણીમાં ડુબતી થાયછે.

“રેસીડંસી” મુકી આગલ જતાં “રમી દરવાજા”માંથી પસાર થઈ મધીભવણમાં જઈએ છીએ. એને નવાબ એસાફ ઉડ-દવલાના “ઈમામખાના” ને નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એના દરવાજા પર તથા બીજી નકશી કામમાં માછલીના આકાર બેવામાં આવેછે. એ મધીભવણનો સીંપશાસ્ત્રી કોઈ “કમ્પ્રીઅત ઉલ્લા” થઈ ગયોછે પણ તે આગલા વખતમાં જનમેલો હોવાથી તેનું નામ વીસરાઈ ગયું છે. જે ૧૯ મી સદીમાં તે જનમ્યો હતે તો માન, ચાન અને બાવલાંથી તેનું નામ અમર રહ્યું હતે. એમાં એક એવો હોલ છે કે જેવો. દુન્યામાં બીજી કોઈ જગ્યાએ નથી. તે ૧૬૩ ફીટ લાંબો ૫૩ ફીટ પોહજો અને ૫૧ ફીટ ઉચો, વચમાં એક પણ બાંમ યા તેકા વગરનો હોલ છે. તે તદ્દન ચુના અને પથ્થરનો બાંધેલો છે. લાકડાં યા ટોખાં કામ સેહજ સરખું પણ નથી. એ હોલ ઉપરાંત તમામ મકાન તેનાં બાંધનારની અછી કારીગર શક્તિ, અસક્તતા, અને મોટાઈ બતાવેછે એ મકાન નવાબ એસાફ ઉડ દવલા (૧૮૭૫-૧૮૯૭) નાં હુકમથી બાંધવામાં આવ્યું હતું અને તે પાછલ પુરા એક કરોડ રૂપ્યા ખરચાએલા છે. ઈ. સ. ૧૭૮૦ નાં દુકાલનાં વખતમાં લુબ મરો અટકાવવા માટે એ મકાન બાંધાવવામાં આવ્યું હતું. એ નવાબે “તાજ” તારીફ અને પ્રસીધતાથી કટાણી પોતાની રાજધાણીને આગલ પાડવા તમામ દેશમાં ઢંઢેરો ફેરવી તદ્દન નવીજ ઢપ અને અસલ વિચારનું બાંધ કામ બાંધવાને હુજર મદોને નોતર્યા અને એવી હરીફાઈનું માન મધીભવણનો સીંપશાસ્ત્રી જીતી ગયો.

હુસનાબાદની બારાદારી યા “પીક-ગર જેલરી”—કંઈ દમ જેવી નથી તેમાં આકેડના ૧૧ નવાબોની આખાં કદની

“ઝાઈલ પેનટીંગ તસવીરો છે. તેમાં નવાળ સુની ઉડ દવલા (૧૭૫૩-૧૭૭૫) ને માટે એમ સંમજવવામાં આવેછે કે એ ડુંગળને એક મોટી એલીગેટર (સુસવાત) માછલી ગળી હતી, પણ એ નવાળ પોતાની કતાર વડે તે માછલાંનું પેટ ચીરી બહાર આવ્યો; જે વખતે તેની ચામડીનો રંગ કોએલા જેવો કાળો થઈ ગયો હતો અને તેથી તસવીરમાં પણ તેને કાળો ચિતાર્યો છે. આમાં સચાઈ કેટલી છે તે તો કાણુ જાણે પણ જેવી તેની તસવીર કાળી છે તેવોજ કાલાં હૈડાનો તે આદમી રૂપી દૈવ્ય હતો એ આપણે જાણીએ છીએ.

હોશનાબાદ પણ મછીલવન માફક અસલી કારીગીરીનો અચ્છો નમુનો રજુ કરેછે. એ મકાનોની નેમ એક પીરની દરગાહ માફક કહેવાએ હોશનાબાદમાં એક મીનનું બનાવેલું તાબુત છે એ તાબુતમાં મીન શિવાય કંઈજ નથી. મીનના ડુલ, મીનનાં પાદડાં, મીનનાં થાંભલો વિગેરે. બીજુ એક તાબુત એક ખાતલીમાં બનાવીને મેળવામાં આવ્યું છે. એ મકાન પર સોનાનાં પતરાં જડી લીધેલાં મિનારા છે. હોશનાબાદ એટલે રોશનીનો મેહેલ એમ કહેવાએછે. એમાં ચાર મોટા ઝુમરો છે કે જે દરેકની કિમ્મત ૬૦૦૦ રૂ. ની છે. મારબલના પથ્થરનાં કોતરેલા પડદાઓ (સ્ક્રીન) તાબુતની આસપાસ જડી લીધેલા છે. હોશનાબાદ નવાળ મહમદ અલી-શાહ (૧૮૪૨-૧૮૪૭) નો મેહેલ લેખાએછે.

શહાનઝાદ યા ગાઝી ઉડ-ડીન હાઈડર (૧૮૧૪-૧૮૨૭) ના મેહેલને માટે કહેવામાં આવેછે કે પેગમ્બર મહમદના જમાઈ અલીની મક્કામાં આવેલી કબરનો આબેહુબ નમુનો છે. એ મેહેલમાં મુસલમાન નવાળોની તથા તેમની રાણીઓની, તસવીરો છે. બળવા સાથની લુટફાટમાં કેટલાક લુચ્છાઓએ હાં પણ નજર દોડાવી સોનાનાં પતરાં અને ઝવાહીર

વિગેરે ચોરી ગએલા જણાવવામાં આવેછે, એ મેહેલની ફરતી દીવાલમાં બે લાખ બતીની રોશનીની જગ્યા કીધી છે. એમાં બે તાબુત મુકેલાં છે દરેકની કિમ્મત ૧૦ થી ૧૨ હજાર રૂ. ની જણાવવામાં આવેછે.

ઉપર જણાવેલાં મેહેલો તાબુતનાં દિવસમાં દીપી નિકળેછે કે જે વખતે મુસલમાન શિવાય કોઈને અંદર જવા દેવામાં આવતા નથી. એ દિવસોની ધામધુમમાં હજારો રૂપ્યા ધર્મી મુસલમાનો ખરચે છે અને એ સધલાં મકાનમાં મોટી રોશણી કરેછે એ મકાનોની બહાર મોટાં પાત્યા મુકેલાં છે અને તેમાં ફરમાવવામાં આવે છે કે “દેશીઓ, અને હિંદુઓ, બંગાલીઓ, પારસીઓ, અને ચાહુદીઓએ અંદર દાખલ થતાં પોતાનાં પગમાંનાં જોડા કાઢવા અને યુરોપીઓએ માનને ખાતર પોતાની તોપી ઉતારવી” હમો પણ, થોડા દીવસ વેર મારી કુટીને યુરોપી-અન બનેલા હોવાથી તોપી ઉતારી અંદર દાખલ થયા. બીજો હુકમ એવોછે કે રખે-વાલોને એક પાઈ પણ આપવી નહિં. પણ તે કબી અમલમાં મેળાયો હોય નહિં કેમજે બક્ષિસ વગર કંઈ પણ ચાલે નહિં અને તેની સલાહ લેએ નાના સીકાઓ સાથે રાખવાની જરૂર છે.

એ ઉપરાંત “છત્ર મંજીલ” યાને ભૂલ ભૂલામરીની મુલાકાત લેવી જોઈએ એ એક એવી રીતે બાંધેલું મકાણુ છે કે જેમાં તમે કદી પણ એખલા જઈ શકો નહિં. જણાવવામાં આવેછે કે એમાં એક સરખા ૨૫૦ ઓરડાઓ અને તેમાં દાખલ થવાનાં તેટલાજ દરવાજા છે. જો અંદર જવુંજ હોએ તો ચોક્કસ ભોમીયાને લઈને પેહેલાંથીજ અંદર જવું કેમકે જુદા જુદા દરવાજાઓ પર ૧, ૨, ૩, ૪ થી માંડેલા છે અને તેની મદદ વગર ભૂલા પડવાનો સંભવ છે. એક ભોમીયાને લઈ એવાં એક ચોક્કસ નંબર થી અંદર ગયો પણ થોડાક બા-

ગમાં હું દુરથી નહિં નેટલાં તો લોગીઆ પાનેજી ।
સીધો રસ્તો ચુકી ગયો અને ત્યાંથી ત્યાં રખાવ-
વવા લાગ્યો. મારે આધાર પાળું કોઈ. અને
જેઓ આપણને આદર કરી જવા તૈયાર માપ
છે તેઓજ ત્યારે રસ્તો ચુકે ત્યારે આપણા મું-
હાણ । મારે યતનાં નથી આદર કરવું નહિં .

લકનો એક સારું સંપ્રદાયવાન મુસ્લિમ છે.
મુઘલ ઇસ્લામ આરંભના વધારે મોટા અને તેન-
વાસાયક. એ સંપ્રદાયવાનમાં, અરમાન, મીના,
જયપુર, પંચમળ, ગુટેલખંડ, આગમ, ચુકાઈ,
નાએગા, બીજા, મેવાડ, આનંદગન કાપુ વગેરે
નાં માતૃભૂમિ અનાવેલા માણસોનાં આદર, ને-
મનાં તેવાજ પેઢીવાસ સાથે ખાસ ધ્યાન ખેંચ
છે. કોઈક આદર હવતા માનુસ હોય એમ
લાગેછે. રૂપાની ખારીક યજમાન મારે લકનો
જાણીતું છે, અને તેનાં નમુના એ “મુઝી-
અમ” માં ઘણા છે. માથા અને નાક પર
“સ્તકુર” પદ્ધતિ ઓતે સંભાલથી એકત્રિયમાં
આવ્યાં છે કે જેથી હવતાં કેળે છેતરાયે. ને-
મના જાત જાતનાં ઈંડોનો સંપ્રદાય પણ કેળાવ
પુગાડવા જોગછે. “મુઝીઅમ”માં મુશાફરની
સહીને મારે એક આપડી મેલવામાં આવી છે.
એ મુઝીઅમની નીચેનાં લોગોશમાં પદ્ધતિ પ-
રનાં અસલી કાતરકામો તથા મનોહીની અના-
વતનો લકનો શેહેરનો નમુનો એવા જોગછે. એ
નમુનો શેહેરમાં ગળેવા થયો ત્યારે દુશમન્યા
અને અંગ્રેજોએ ઘેરી લીધેલી જુદી જુદી જગ્યા
ખતાવેછે. એમા વળી મનોહીનો અનાવેલો
એક આજો મોહલો નજર પડેછે જેને મારે
ખાર કુત લાંબી અને પ કુત પોહળી ટેબલ
રોકવામાં આવી છે. એ મોહલો સંપૂર્ણ છે
તેમાં તમો, હલવઈ, લુહાર ધાંચી, મોચી,
દરજી, કાપડો, સામન્ય દુકાણદાર, ઝાડુ કાટ-
નાર, બીસતી, દેહરાં, ચાલીઓ, ઘરો, બગી-
ચાઓ, ખતીઓ, ગાડી, ગાડાં જરદાર, પ્રકીર,
દરખાન અને સર્વેસ્વ જોગ્યાછો, અને તે સઘળું
ખાર ધંધથી વધારે ઉચાર્યું નથી.

લકનોમાં જે દખાન આપવાની કાંઈ પડે
તે અને તે પાળવો “કેટા પાળવી” કરી
નુસ્ત અપાર નિદેશ “કેટકુર” કરી પાટી
કાન કાન અને “નીચીન” પાટી કાન કાન
કાન પાળા પાંચવાન આંદા મોટા અવધું,
કેટકુર અકાંદા નાની નો મે દિવસથી વધુ આ-
પવું પડે. લકનોની નમામ ખુશી તેનાં જા-
મેર બગીચાઓ, સારા પાંચવાન રસ્તા, ફોર્મી
સકાઈ, અને ખુશામમાં રૂપાં છે. અનામમાં
જરદાર પાળી જાય તો પાળી પાળી રહી રહી
ત્યારે લકનોમાં જાયથી પણ મેડ પડે રહી.
અપાળી મરીની માનમમાં જ્યારે ૩૦ મે
આપણને મનાઃ બરફ આવે ત્યારે લકનોમાં
જાયથી થઈ મો આપણને દિવસ મેર લાગે.
જામે દેખ દેખા છતાં કલકલા આક્ર “કેટા”
નો કંટાળો નહિં.

લકનોનાં બગીચાઓમાં “ગોન મીઠ પાર્ક”
(જે અનારસી વાસનાં નામથી પણ જાણ-
ખાતે છે) અને સીકંદર ખાન મુખ્ય છે. એ
અને બગીચાઓ અરેબન આનંદકારક છે.
તેમાં લીસાનરીંગ પ્રત્યક્ષ રૂપમાં મેટકા જોડા
છે. ગાડીનાં મેરી સવસે પ્રસાદે એવી મોહવાળું
છે. એ બગીચાઓ મરદારી છે અને તેની
ઉપજ સારી છે. જે મોટા અને તરેલ તરે-
લનાં રંગનાં જોડાળા અને ફલ આપણે મિ-
ત્રમાં જોઈએ છીએ તે આ જોડરતાનાં બા-
ગમાં હોયછે. ત્યાંની થાંડી જેમ માણસને
જુલાળી, બરેલા માલવાળું ખતાવેછે. તેમજ
સારાં ઝાડપાનને મારે તે ઘણીજ અંધજેરની
છે. એ બે બગીચાઓ ઉપરાંત બીજા ત્રણ
આર મોટા બગીચા યા પાર્ક એ શેહેર
ધરાવે છે.

લકણો આંદીના દાગિના અને વાસણો મારે
વખણાએલું છે અને મુશાફરોએ બનરમાં
ફરતી વેળા “અંદણી ચોક”ની મુલાકાત લેવી.

લખનોમાં જુનાપુરાનાં શિક્ષા મધ્યમ ભાવે વેચાતા મળેછે. ' હાંના ઘરે સારા દેખાવનાં, હેથી બાધણીનાં એથી ચાર માળનાં છે અને અગાસીવાલા એવાં ઘરે, મહાસોનો ખ્યાલ આપેછે. હાં ૮૦૦૦ માણસોનું ઇંગ્રેજ લશકર રાખવામાં આવેછે અને કેનટોનમેન્ટ-માંથી રાતની વેળાએ પસાર થતાં તમારી ગાડી ઉભી રખાવી પરપુછ કરવાનો સંત્રીને હુકમ છે. રાતની વેળાએ શેહેરમાં કેમેસી-નની સારી રેશણી થાએછે. હાં હોટેલો ચાર પાંચ છે જેમાં " રેશલ " વધારે જાણીતું છે.

સંતાપની ખીના એછે કે પારસી વસ્તી કે જે ૫૦ આદમીથી વધતી નથી તેઓમાં માં-હોમાંહેની અદેખાઈ અંટસે, અને હરીદાઈએ ગંભીર રૂપ લીધું છે. શું ૫૦ આદમીઓ, સંપ, પરસપરસનાં હેત, અને માયાથી નહી રહી શકે? શું આ દ્વાની દુનિયામાંજ તેઓ પો-તાનું તમામ સુખ અને કાળ અટવાએલો જોએ છે, કે જેથી વિના કારણની, સાંકડા મ-નની, અને ચસકેલ ભેજાની નાશકારક અદે-ખાઈથી પોતાને દુઃખમાં નાખી ટોળાનાં નામને કલંક લગાડેછે?

લખનોમાં બે દીવસ અને ત્રણ રાતનાં સુ-કામ પછી એક સહવારનાં સાત વાગામાં આ-ઉડ રોહીલખંડ રેલવે મારફતે કાનપોરનો રસ્તો લીધો. એ બે રોડેશનો વચ્ચેનો તદ્દાવટ (૪૫) માર્હલનો છે અને તેને માટે બે કલાકની મુસા-ફરી તથા ખાડાંનો રૂ. ૧૧૧ જોઈએ.

કાનપોર.

કાનપોરની કતલ અને કુર્તાથી કોણ બેખબ-ર હોશે ! અરે કમભાગ્ય શેહેર જે વ્યપાર તુંને અગત્યતા નહી આપતું હોતે તો તારું કાળું નામ ક્યારનું વિસરાઈ જતે અને તું પોતે પણ અંધકારમાં હોતે !

એ શેહેર વ્યાપારનું મુખ્ય મઠક હોવાથી, ઈસ્ત ઇંડ્યા, ઈનડીઅન મીડલેડ, ખી. ખી. અને સી. આઈ. રેલવેઓનું હાં સંગમ છે.

હાંની વસ્તી ૬૦ થી ૭૦ લાખની ગણાય છે. અને તે " કેંટોનમેન્ટ " અને ગામમાં વહેંચા-એલી છે. મુખ્યની બહાર ઘણેક ઠેકાણે શેહર-ને બે ભાગમાં જૂદું પાડવામાં આવે છે. લશ-કરી મઠક, તે " કેંપ " અને ગામને " સીતી " કહેવામાં આવે છે. પુણા, અમદાવાદ અને કરાંચી જેવે ઠેકાણે પણ એમ બે ભાગ કીધે-લા છે. એ બે ભાગમાં તદ્દાવટ એમ માલમ પડેછે કે " કેંપ " વાલો ભાગ વધારે ભપકાદાર અને સારો; જ્યારે ગામની હાલત બેદાદ અને ખરાબ. કેંપમાં પણ રૈયતથી રહી શકાએ પણ જો કોઈ લશકરી સત્તાવાલાનાં ધ્યાનમાં આવ્યું કે ફલાણું ઘર યા ફલાણી જગા લ-શકરનાં અમલદારોનાં રહેઠાણને અનુસરતી છે તો રૈયતને કેહવું કે બાપુ ગાંસરાં પોતલાં, રા-ચરચીલાં બાંધી તું તારે હાંથી ચાલ્યો જ—વધુ તકરાર કરીશ મા. દેશનાં રક્ષણ કીજે હમો માંગ્યે તે આલો, તમો કોણ ! આવો બ-નાવ કાનપોરનાં બાબમાં એક બે વખત બનેલો કેહવાએ છે. કાનપોરમાં ૭૦૦૦ માણસનું લ-શકર રાખવામાં આવે છે.

કાનપોરમાં " મેમોરીઅલ ચર્ચ અને વેલ " એ બે ચીજ મુખ્ય જોવાની છે. એ જગાની મુલાકાત લેતાં જે નીર્દોશોએ—નર, નારી, અને બાળકોએ—પોતાનો જન બોયો તેમને માટે દયા અને દુખની યાદ, અને એ સંઘલાનો ખુની, દુઝખી દુસ્ત, દરદનાક દેવ, અને ખુરે બંડખોર નાના સાહેબને (જેનું નામ કંપારી વચ્ચે આપણી જબાનપર આવેછે) માટે શીટકારની લાગણી ઉસકેરાએ છે.

૧૮૫૭ ની ૨૭ મી જુન ને દીને એ કંગા-લનાં કાર્ય લેખે ૫૦૦ જીવડાંઓ આ જોહાન છોડી ગયાં તે એવી રીતે કે કાનપોરમાં વસ્તા એ અંગ્રેજોને શીતુરીઓનાં ફેસાદમાંથી બચવા કાળે એક નાની " હોસ્પીટાલ "માં આસરો લેવા ગયા. નાના સાહેબે એ મકાનપર ઘેરો નાખ્યો અને તેમાં કંઈ નહી વળ્યું ત્યારે એને

સુલેહનાં પેગામ લેખે એવી કબૂલાત જણાવી કે
 “તમોએ હાંથી અલાહ્યાદ નિકળી જવું અને
 તેને માટે હું મછવાઓ અને ખોરાક વિગેરેનો
 ઘટતો અંદોઅસ્ત કરીશ ” દુખથી ઘેરાયેલા
 અંગ્રેજોએ એ પેગામ કબૂલ કરીધો અને ગંગા
 નદીને કિનારે તૈયાર આવી ઉભેલી ૨૦ હોડી-
 માં તેઓ અલાહ્યાદ જવા સવાર થયા, ઘણા
 દિવસવેર ખોરાકનાં ઓશીઆળા હોવાથી મ
 છવામાં જે ખોરાક કર્પાણુ નાનાએ તૈયાર
 રાખેલો તેને ધનસાદુ આપતા ખુદનો આભાર
 માનતા તેઓ રસ્તો કાપતા હતા પણ એવા-
 માં કિનારેથી એક તોપખાનું તેમની નજરે
 પડ્યું અને તે વિષે તેમની ખાતરી થાએ એ-
 ટલામાં તો તેમના મછવાઓમાં ગળારા પડતાં
 અને આગ લાગતાં જોઈ. એક પછી એક
 મછવાઓ નદીને ટળીએ તે માહેલા વહાલાં
 જન સાથ ગરક થવા લાગ્યા. એક મછવો
 જે અચ્ચો તેને પાછો કિનારે લાવવામાં આવ્યો
 અને તે માહેલા માણસો ખુનીની તલવારનાં
 ભોગ થઈ પડ્યા. આ બનાવની પાક યાદમાં
 “મેમોરીઅલ ચર્ચ” ઉભું છે. એ દેવલ જે
 દુખી સંજોગ વચ્ચે ઉભું કરવામાં આવ્યું છે
 તેની જોનારનાં મન પર બરાબર અસર કરે
 એવા વિચારથી તે ઘણું શેણકદાર બનાવેલું છે
 અને દુઃખના તરેહવાર લેખથી ભરાયેલું છે.
 હાં એક એવો લેખ વાંચવામાં આવે છે કે
 “અરે માનવી તું ગમે તે જાત અને ધર્મનો
 હોય પણ પેલી સામેની પાક જગા (પાદ-
 રીને ઉભી રેહવાની જગા) તરફ જો અને
 તારા ખુદને યાદ કર.”

“મેમોરીઅલ વેલ અને ગાર્ડન” એક એ-
 વુંજ દુઃખનું ચિત્ર રજુ કરે છે. હાં એ બળવા-
 ખોરોની છરીને ભોગ થઈ પડેલી ૨૦૦ લાસ
 એક સંઘેમરમરનાં પથ્થરનાં કુવા હેખથ દ-
 ટાએલી છે. એ કુવા પર એક પથ્થરનું “સ્તેન્ડ”
 ઉભું કરવામાં આવ્યું છે અને તે પર એક દેવી
 પોતાની અંધ આંખ અને છાતીને લગાડી

એક પર એક નાખી દીધેલાં બે હાથમાં કલમ
 જેવું કંઈ પકડીને ઉભી રહી છે. (હું લખવા જતો
 હતો કે “કોણ દૂઠ છાતીનું આદમી છે કે જે
 હાં ઉભો રહી એ મરણ પાનેલાંની મોત અને
 જાન વચ્ચેની છેલ્લી લડાઈ અને તેમની છેલ્લી
 મરણપળની યાદ માટે એક આંસુ નહી ખેર-
 વશે ” પણ અરે ! ખવીશ નાના સાહેબ જેવા
 વધુ આદમી આ દુનિયામાં છે એમ ૧૮૮૮ અને
 ૧૮૯૨ નાં વરસનાં બનાવોનો મને ખ્યાલ
 આવે છે.) એ કુવાની બાજુએ એક સ્થંભ
 ઉભેલો છે જે પરનો લેખ એમ છે કે “ આ જ-
 ગાએ કાનપોરની કતલનું ઘેર હતું.” આ ક-
 તલ તા. ૧૫ મી જુનને દીને થઈ હતી અને
 તેમની કતલ થયા પછી તેમની લાસને પા-
 સેનાં કુવામાં નાખવામાં આવી હતી. એ બાગ
 તથા કુવો જોવા જવાને માટે અંગ્રેજ શિયા-
 ય કોઇપણ કોમને પરવાનો કઠાવવો પડે છે.
 તે છતાં પણ કુવો જોવા દેવાની દેશીઓને મ-
 નાઈ છે. એ મનાઈનું કારણ એવું છે કે કોઈ
 જોનારે આજે પવિત્ર જગાને પોતાનાં નામ
 અને બીજાં લખાણથી અપવિત્ર બનાવવાની
 નરતાઈ કરીધી હતી એથી અંગ્રેજોની લાગણી
 વાજગી રીતે ઉસકેરાઈ અને તેથી એવો અ-
 ટકાવ કરવો પડ્યો. એકનું પાપ જમાનાને
 સંતાપે છે. અંગ્રેજ પોશાક હોવાને લીધે હમો
 અંદર જઈ શક્યા હતા.

કાનપોરનાં મોહલાઓ ગીચ અને સાંકડા
 છે. અનાજનો મોટો વ્યપાર ચાલે છે. શેહેર
 સુધારાખાતું સુસ્ત માલમ પડે છે. પાણીનું
 બાંધકામ સારી હાલતમાં છે. રૂતું ઠીક રહે છે
 હાલ હવા ૫૮ ની છે પણ ગરમીમાં તે ૧૧૭ દી-
 ગરી સુધી જાય છે. એ સખ્ત ગરમીનો અ-
 તુભવ યુજરાત અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સા-
 ધારણ છે. કાનપોરમાં આસરે ૩૦ પારસીઓ
 વસે છે અને જાણીતું “ એમપ્રેસ હોતેલ ”
 પારસી માલેકી હેઠળ છે.

ગંગા નદી કે જે કલકત્તાની ઉત્તરે દારજી-લીંગનાં પહાડમાંથી વહેછે તેનાં ૮૫૪ માઇલ નોં લાંબાં વિસ્તાર પછી તેની જમણી બાજુપર કાનપોર શહેર આવેલુછે. જ્યાંથી નાનાસાહેબે પોતાને આંશરે આવેલા અંગ્રેજોપર તોપો છોડી હતી તે જગાને “સતી ચંડરા ઘાત” કહેછે તેની મુલાકાત લેવાને મુસાફરે વિસરવું નહીં.

કાનપોરમાં જોવા જોગ જગ્યાઓ અને શે-હરની મુલાકાત ૯) કલાકમાં પુરી કરી તેજ દીને સાંહજનાં ૭) કલાકે દીલ્લીનો રસ્તો લીધો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે મારફતે એ ૨૭૦) માઇલ લાંબી મુસાફરી પુરી થાએ છે. ૯ કલાકની એ મંજલનું તુર ૩. ૧૨). કાનપોરથી જોઓને દીલ્લી, આગરા અને જયપોર જવું હોએ તેઓએ પેહલ્લાં આગરા પછી દીલ્લી અને ત્યાંથી જયપોર જવું. દીલ્લીથી આગરાથી જયપોર જતાં ૨૫૦) માઇલ મુસાફરી લાંબી થાએછે અને તુરનાં ૩. ૧૦ વધુ આપવા પડેછે

દીલ્લી.

શતના ૭) ને સુમારે નિકળેલા બીજે દીને મલસકામા દીલ્લીને સલામ કરી. સ્ટેશનપરથી હાંનાં પેહલ્લાં ગણતાં “મેતરોપોલીટન” હો-તેલમાં ગયા પણ હમારાં સારા નસીબે ત્યાં જગા નહીં મળવાથી “નોર્થબ્રુક હોટેલ” માં ઉતારો લીધો. (સારા નસીબે એમ કે હમે એ હોટેલથી તદ્દન સંતોશ પામ્યા.) દીલ્લીનાં સ્ટેશનપર પરોઢયામાં ચાર વાગે પગ મેલતાં મુસાફર ચકીત બને છે. તે પોતાનાં ગાંસડા પોતલાંની સંભાલમાં ગુંતાએલોછે તેટલાં તેને કોઈ આબરુદાર આદમી મલવા માંગતું હોએ એમ લાગે છે, વાત પરથી માલમ પડેછે કે એ તો તીકીત લેનાર બંગાલી એક “અંગ્રેજ” સાથ નરમાસથી વર્તવાની ફરજ અદા કરેછે, એ બે જણા પોતાનું કામ કરેછે તેટલાં સાંમે-થી જમીન તુલીક વાંકો વળી સલામ કરતો દીલ્લીવાન આવી લાગેછે અને જાને આપદાદ

સાથ કેવીક દોસ્તી હોય તેવું ડોળ ધાલે છે. બાઇ કોણ છે? તો “સાબ એમપ્રેસ હોતેલ સબસે બેહતર હએ, ગુડ પ્રુડ, વેરી ચીપ સર, ફર્સ્ટ ક્લાસ સર,” હાં એક ત્રીજે આદમી આવેછે અને તે “નો, યુ કમ નોરથબ્રુક, વેરી નાઇસ પ્રુડ, ધીસ સામન આઈ તેક કેર” અને લાગલો સામન ઉંચકવા પડેછે. એ કમીશન મેળવનારા “ગ્રહસ્થો” સાથ પતાવટ કરી તે બહાર જાએછે તો “વોન્ટ ગાર્ડ સર? આઇ વેરી ગુડ મેન સર, નો ઓલ પલેસીસ સર” અને પછી હાથમાં સરતીશીકેટ સેરવવા માંગે છે પણ અધારાનું બહાનું કાઢી યા રે-કડો પરખાવી તે ગાડીમાં બેસવા જાએછે તો બીજેજ સાદ “સર મોરનીંગ બાથ, તુરકીશ બાથ કમ” કરી કંટાળો આપતો ધણીઆતી ગાડી હોએ તેમ તેપર ચઢી બેસેછે. અધારા રસ્તાઓ પરથી ગાડી પસાર થયા પછી હોતે-લનું નામ બતાવતી લાલ રોશણી જોઇ, કકડતી ઠંડી, ઠાક અને ઉત્તમગરાની યાદથી આશાવંત દીલે તે હોતેલનું બારણુ ઠોકે છે. હોતેલમાં ઉત-રેલા બીજા પરોણાઓની ભલે ઉધ જાએ તેને તો અંદર દાખલ થવા “આલસુ” હોતેલવા-લાને ઉઠાડવો જોઇએ. હોતેલવાલો આવી પુગે છે અને બે ચાર ખાલી “બેડ રૂમ્સ” માંથી એકમાં તે ઉતારો લીએછે અને બે ત્રણ કલાકની ઉધ બેચી કાઢેછે તેટલામાં “છોટા હાજ-રી” ને માટે ખાનસામા બારણુ ઠોકી “જો હુકમ જનાબ” નું નમન કરેછે. ઉઠતાંને વાર તુરકીશ હમામ વાલાની સલામ મેળવવાનું તેનાં નસીબમાં હોએ છે, તે પોતાનાં ઓરડાની બહાર આવેછે તો “આઇવરી પેન્ટીંગસ સર” તો “દીલ્લી ફ્રેતોગ્રાફ્સ વોન્ટ સર” યા વેરી નાઇસ એમપ્રીઝોર વર્ક” વિગેરે માલ વેચના-રાઓની સંગતમાં તે પોતાનો દિવસ શુરુ કરેછે જો એવા એક સાથ વાત કરવા તે જાએછે તો દીલ્લીવાની, આદમ્ય ને સરલ હિંદી-અંગ્રેજી ક્રિયાતથી તે વાકેફ બને છે. “આઈવરી પેન્ટીંગ

ગંસ ” (યાને હાથીદાંત પર, સુખ્ય દીલ્લી અને આગરાની જોવા લાયક જગ્યાઓનાં ચિતારેલા દેખાવો તથા આગલા મોગલ બાદશાહોની સખીઓ) વાળો પોતાનો સં-ગ્રહ બતાવતાં કહેશે “ માર્ઠ માસતર હોંદુ, નો તય બોન, ત્રુ આધવરી લોડ ” તે કહેવા માંગે છે કે મને એ હુન્નર સીખવનાર શિક્ષક જાતે હિંદુ હોવાથી, હાડકાંને અડકતો નહીં હતો અને ખરાં હાથીદાંત પર એ ચિત્રામણ કીધેલું છે. પણ એઓ જખરા દગ હોએછે, અને એ આંખ જીની લેતાં ચિત્રામનોની જો તમો ખરીદી કરો તો વેચનારે એકનાં બે ચૈસા ઉપજાવ્યા હોશે કેમજે એ ચિત્રની સફાઈ અને મેહેનતનો ખ્યાલ લઈએ તો માંગવામાં આવેલું દામ જેટલી તેની કિંમત હશે એમ મનાએ છે. અંગ્રેજોને મનસે તો એ ખારીક હુન્નરની ઘણી કિંમત ગણાએ છે અને તે પ્રમાણે તેઓ એક-નું ત્રણ ઘણું દામ આપેછે. સાધારણ વેચનારે પેહેલાં દસઘણું વધારે દામ માંગવાના સોગંદ લીધેલા હોએછે.

જમનાં નદીને કિનારે મોગલઈ રાજની એ-થક અને મોગલઈ મોટાઈનું એ શહેર આવેલું છે. આગળા વખતની જાહોજલાલી અને કીર્તિ પછી દુનિયાનાં અચલ નીચમ પ્રમાણે ઉદય પછી અસ્તનાં વખતમાં પણ ખીજાં હાલનાં જમા-નાનાં ઉદય થા મોટાઈવાલાં શહેરો કરતાં દીલ્લી વધારે મરતબો ધરાવેછે. પોતાની પડતીમાં પણ એ શહેર પુર બહારમાં છે. હિંદુસ્થાન દ્રવ્યનું મુલક છે એવો જે ખ્યાલ પરમુલકીઓમાં છે તેનું કારણ એ મોગલાઈ રાજધાણી શહેરથી છે. એ “ મોટા મોગલ બાદશાહો ” (The Great Mogul Kings) પોતાના તેમજ રૈયતનાં સુખ પાછ-લ કરોડો રૂપ્યા વેરી ગયા છે તેમનાં રાજ મ-હાલ તે હીરા, મોતી, સોના અને ઝવાહીરનાં અખુત ભંડાર લેખે ગણાએલા છે. એવી આ-બાંધનીનો સખમ ધનસાંસી બાદશાહો, વફાદાર

રૈયત, નેક કરણી અને ફલદુપ ધરતી (soil) નું કહેવાએ. બાબર બાદશાહ મોગલ વંશનો પાયો નાખનાર અને એનો નખીરો શાહનશાહ અકબર એ વંશની કીર્તિનો કોટ બાંધનાર તથા દીલ્લી—હિંદુસ્થાનની મોટાઈનું કારણ ગણા-એ. એજ રાજ્યમાં હિંદુ અને મુશલમાન ભાઈ-ચારો ભોગવતા હતા, એજ રાજ્યમાં જરથો-સ્તીઓ જ્યાદા માન અને મરતબો મેળવતાં ગયા. માજદયસનાન ધર્મની ખુશીઓ સમ-જવા એજ વંશનાં રાજઓ કાળજી બનાવતા હતા અને તેને માટે ધરાન વતનથી માનવંત દસતુરો દીલ્લી દરબારમાં આવવા લાગ્યા, એજ રાજ્યમાં પારસીઓનાં લાગવગથી “ ઈસ્ત ઇંડ્યા કુ ” હિંદમાં પગભર થતી ગઈ. એજ રાજ્યમાં વ્લંદા લોકો હિંદમાં પોતાનાં સંસ્થા-નો વધારતા ગયા. એજ રાજ્યમાં મુબઈનું તાપુ આપણી રાજ્ય કરતી કોમના હાથમાં આવ્યું. હિંદનાં ઇતીહાસમાં એ વંશનો એક ઝંલેહ ભયો સફે રોકે છે કે જે વખતમાં સારી અને ઈનસાફી મેહસુલથી મેળવેલો રૈયતનો ચૈસો રૈયતનાંજ ભલાં અર્થે વાપરવામાં આવ્યો હતો. હિંદુસ્થાનમાં એ વખતમાં પાણીની તાણ પડતી અને તેનાં ઉપાય તરીકે જે જે મુલકો એ વં-શજોનાં રાજ બાબર, અકબર, શાહે જેહાન વિગરે જીતતા ગયા, ત્યાં કુવા, તલાવ અને નેહરો બંધાવતા ગયા. દીલ્લીથી દસ માઈલ દૂર “ કુ-તબ મીનાર ” ના રસ્તાપર આપણને એક ને-હર મલે છે જે નેહર આગરાથી સાત માઈલ દૂર “ સીકંદરા ” ના રસ્તા પર આપણને આ-વી મળેછે. એ ૧૫૦ માઈલ લાંબી નેહર અક-બર બાદશાહનાં હુકમથી બાંધવામાં આવી હતી. એ રાજઓનાં વખતથી દીલ્લી હિંદુસ્થા-નનું રાજધાણી શહેર ગણાવા લાગ્યું અને અંગ્રેજોએ જ્યાં સૂધી એ શહેર જીત્યું નહીં ત્યાં સૂધી તેઓની સત્તા પુરેપુરી ગણકારવામાં આવી નહીં.

વળી ઇંગ્લેંડની સરકારે પણ દીલ્લી છત્તીસગઢ હિંદુસ્થાન છત્તીસ એમ માની ૧૮૫૭ નાં ખુતાં મરકીનાં સાલમાં બળવા ખોરોનાં હાથમાં દીલ્લી આવેલું જાણી ઇંગ્લેંડથી હજારો માણસનું લશકર રવાના કર્યું પણ એ મદદ આવી પુગે તે આગમજ ૮૦૦૦ માણસનાં લશકરે જોન નીકલસનની સરદારી હેથલ દીલ્લીપર ઘેરો નાખ્યો. એ વખતમાં શેહેરની આસપાસ ૧૦) થી ૧૨) ફીટ ઉંચી અને ૩ થી ૪ ફીટ જાડી ફરતી દીવાલ આંચ માધલની લખાઈએ બાંધવામાં આવી હતી અને તેમાં નવ મોટા દરવાજાઓ મુકવામાં આવ્યા હતા. એ દીવાલ પડતી હાલતમાં ઉભેલી છે પણ “દીલ્લી દરવાજા” “કાશમીરી દરવાજા” સારી હાલતમાં છે. એ વખતમાં બહાદુરશાહ ગાદી પર હતો. બળવા વખતે વીલાઉખી અને ખીજા આંચ અમલદારો શેહેરની વચમાં આવેલું દારૂખાણું (powder magazine) બળવાખોરોના હાથમાંથી બચાવવાને સંભાલતા હતા પણ જેવા તેઓ શેહેરમાં દાખલ થયા તેવાજ એક મોટા અવાજ અને ધડાકા સમેત આ આગલી કીર્તિ અને મોટાઈનું પાચેતખત ધર્તીકંપનાં આંચકા મીશાલ ધુજવા લાગ્યું. તમામ દારૂખાનું સળગાવી મેલવામાં આવ્યું હતું અને તેની સાથે ૧૫૦૦ બંડખોરો હવામાં ચુરેચુરા થઈ ઉડતા હતા, માંલ મિલકતનાં ભારે નાશ સાથે છેલ્લે બંડખોરોએ દીલ્લી લીધું. પણ થોડાજ વખતમાં દીલ્લીપર ઘેરો નાખવામાં આવ્યો અને ૬ દહાડાની હાથો હાથની લડાઈ પછી અંગ્રેજોએ શેહેરનો ફરી કબજો લીધો. નીકલસન અને ૩૦૦૦ આદમીઓ માર્યા ગયાં હતા. ઇંગ્લેંડથી ઉપડી ચુકેલું લશકર તો હજુ માર્ગમાંજ હતું. એ ફતેની યાદદસ્તમાં અંગ્રેજોએ એક નાનો મિનારો બાંધ્યો છે એ મિનારાથી થોડેક દૂર દીલ્લીનો કિલ્લો આવેલો છે. કિલ્લો સાહેજેહાનનો બંધાવેલો છે આગલા વખતની મુસલમાન કારીગીરીનો તે એક

નાદર નમુનો છે. કિલ્લાની બહારની બાજુએ ખાડી જેવું છે કે જ્યાં પાણી હોવાથી દુશમનો કિલ્લાની નજદિક આવી શકે નહિ. ખાડી પછી મટોડાનો ફરતો દુંગર બનાવવામાં આવેલો છે, કે જેથી કિલ્લો ઢંકાયેલો રહે. તેની દિવાલ ઘણી જાડી નથી પણ રાતા પથ્થરની સરસ બાંધણીની છે અને દાખલ થવાના આરકાંઓ તે પરનાં કોતર કામ અને રોનકદાર ખુરજ અને કંચુરાઓ સાથે લડાઈની યાદ આપે છે. કિલ્લામાં ગાદીમાં બેસી જવાએ છે. ભાગલમાંથી દાખલ થતાંજ ગોરા સૂંત્રાએ ઉભો રહી જઈ બંદુક ઉતારી માન આપ્યું. એ તકલીફી માન હમારી બે ઘોડાની ગાડીને અને અંગ્રેજી પોશાકને માટે હશે. કિલ્લામાંથી પસાર થતાં બેઉ હાથપર શીપાહોનાં રહેકાંણુ દીસે છે. કિલ્લાની જમીન પથ્થરની ફરસબંદીની હોવાથી ગાડી અને ઘોડાનાં પગલાંનાં અવાજથી ઘણું ગંભીર લાગે છે. આગળ વધતાં સાહેજેહાનનાં મેહેલ આગળ આવી પહોંચે છે. એ મેહેલને બે ભાગમાં વેહચીં નાખવામાં આવ્યો છે. રાજા રાણીનું ખાનગી મકાન અને દરબાર ભરવાની જગ્યા. પેહુલામાં તેમનાં રહેથાણનાં જૂદા જૂદા ઓરડાઓ, કુવારાઓ અને હમામખાના છે કે જેમાં અકબરી હમામખાનું મુખ્ય છે. તેની બાંધણી એવી છે કે એકમાંથી બીજામાં જવાએ એવા બે ત્રણ ઓરડાઓ સાથે હોય છે. પેહુલો ઓરડો કે જ્યાં કપડા બદલવામાં આવે છે ત્યાં છાપડામાં ઉજાસને માટે બકારાં કોધેલાં હોય છે અને તેમાં સેહજ થડક રાખવામાં આવે છે. બીજો ઓરડો અંગોલ કીધા પછી બદનની ચંપી કરવાને હોય છે અને ત્રીજો ઓરડો અંગોલનો રહે છે જ્યાં વચેવચમાં એક કુંડી કીધેલી છે અને દીવાલની બાજુમાં પાણી ને માટે સુગંધી પ્રવાંહીનાં તાકા બાંધેલાં છે જેમાંથી નળીવાટે પાણી કુંડીમાં લાવવામાં આવે છે. એ હમામખાનું બીલકુલ અરસપહાણું બાંધેલું છે. અને તેની દીવાલ તથા જમી

તરીકે ઓળખાવે છે. હાંથી આગલ જતાં કોઠવાલી આવેછે કે જે બળવાખોરોની ફાંસીની જગ્યા બતાવે છે. હાંથી નીકળેલા “જુમા મસજીદ” તરફ વળ્યે છીએ. એ મસજીદ પણ સાહેજેહાનની બંધાવેલી છે અને તે હીં-દુસ્થાનમાં સર્વેથી મોટી અને વખણાએલી ગણાય છે એ મસજીદ લાલ નરમ પથ્થરની બાંધેલી છે અને તેની ઉભરણી ઘણી ઉચી રાખેલી છે. ત્રણ દરવાજાઓમાંથી એમાં દાખલ થવાએ છે જે દરેક દરવાજા નાની નાની મસજીદ હોય એમ લાગે છે. એ મસજીદનાં સાત મુખ્ય મેહરાબ છે અને ત્રણ ગુંબજ છે કે જે માહેલા વચ્ચેનાં મોટા ગુંબજ હેથલ વડે ધર્મગુરૂ અને બાદશાહી કુટુંબીઓ બેસે છે. મસજીદની ભોંતેને ૬ શીત લાંબી ૩ શીત પોહોળી પાવીઓથી બનાવવામાં આવી છે કે જે દરેકપર એ આદમીઓ નેમાજ કરવા “સજ્દે” પાંચરી ગુહણ મરદી બેસે છે. એ પાવીને એક નાંકે ત્રણ આરકાંઓનો આકાર ચીતારેલો હોએ છે. મસજીદની મધ્યાંતમાં એક તાંકુ હાથ મોહ ધોવાને માટે છે. મસજીદની બે બાજુમાં બે મારબલના મિનારાઓ ઉભેલાં છે કે જેને મથાલેથી દીલ્લીનો તમામ ચિતાર આપણી નજરે આવે છે અને સુર્યમાં પ્રકાશતાં જમનાં નદીનાં પાણી અને ઘરો મસજીદો અને ગુંબજોનાં એક મોટા દરીઆવ પછી દૂરનાં જંગલમાંથી પોતાની ટોંચ બતાવતો કુતબ મિનાર આપણું ધ્યાન રોકે છે. તેમજ આ પાક જગાપર પ્રકાશતો સુરજ પોતાનાં ફીરણોથી જુદા જુદા રંગરૂપવાલાં આએ મકાનને માન યોગ્ય બનાવે છે.

“But thou of temples old, or altars new,
Standest alone with nothing like to thee
Worthiest of God, the holy and the true.

... Majesty.
Power, Glory, Strength & Beauty all are aisled
In this eternal ark of worship undecorated”

એ મિનારાઓ પરથી જ્યારે બાંગી નેમાજનાં વખતની બાંગ પોકારે છે ત્યારે દરેક ધર્મી

મુસલમાન કામ પડતું નાંખી ખુદાની પાક યાદમાં મશગુલ થાએ છે. એક સાંહજે બાંગીનો પોકાર સાંભળી હુમાયુ બાદશાહ કે જે પોતાનાં મહાલનાં દાદરપરથી ઉતરતો હતો તે દાદરનાં પગડીયાં પરજ “સજ્દે” (નેમાજની ચતાઇ) બિછાવી બંદગી કરવા લાગ્યો અને તેમાંથી ફારેગ થયા પછી ઉઠી ઉભો થતાં તેનો પગ લપસી જવાથી તે ગુજર પામ્યો. એ ધર્મનાં પુનરીઓ અજબ માન અને ચોકસાઈથી ધર્મની ફરજ અદા કરે છે. બંદગી વેળા તેઓની આંજુબાંજુના બનાવથી ગાફેલ જેવા બને છે. બેક બેને કિનારે જરથોસ્તી બાઇઓ એવાંજ ચિતથી બંદગી કરે છે શું? એ મસજીદ વધુ પવિત્ર એમ ગણાય છે કે હાં પેગમબર મહમદ અને બીજા પાક આદમીઓની નિશાણુ યાને યાદદાસ્ત સાચવી રાખવામાં આવી છે. એક છત્રવાલા નાના ઓરકામાંથી એક ઝેફ મોલવી કાળા પથ્થરની એક નહાની લાદી બહાર લાવ્યો કે જે પર આદમીના પગનો આબાદ આકાર હતો. જણાવવામાં આવ્યું કે પેંગમબર મહમદની તે પગ નિશાણુ (Foot-mark) છે અને તે મકકાથી લાવી રાખવામાં આવી છે. ઇમામ હુશેન અને મહમદના જમાઈ અલીનાં હાથ દરકતની અલ-કોરાણની નકલો હાં દેખાડવામાં આવે છે. વળી તૈમુરની સપાટ (Slipper) મદીનાથી લાવેલી હાં છે. તેમને વકાલી આ ચીજો એક નાદર નવાજેશ લેખે મુસાફરને બતાવવામાં આવેછે અને એ મેહેરબાની માટે “બક્ષીશ” તરીકે સારી રકમ મેળવવાની મોલવી સાહેબ આગ્રહ કરે છે. મસજીદમાં નેમાજ વખત અંગ્રેજોને બેસવા માટે જુદી જગ્યા ખાશ રાખી છે.

જોકે હમો અંગ્રેજ પોશાકમાં ફરતા હતા પણ મસજીદમાં દાખલ થતાં અજબ આબકાર મલ્યો. કોઇ જમાણાનો વાકેફ શકની નજરથી હમોને માઠાંથી પગ સુધી નિહાળતો સવાલ કરવા લાગ્યો. “કોણુ હમો; પારસી લોક

હોએ?” પણ તે છતાં હમે તો ધમધોકાર મસજીદમાં જવા માંડ્યું. ચમરાક મુશલમીન ખારીક નજરથી મારી નોંધ પોથી તપાસતો કેમજે તેમાં ગુજરાતીમાં લખેલું કંઈક થોડું તેની નજરે ગફલતીથી પડ્યું અને તેથી પોતાની ખાતરી કરવા મારી નોંધો પર નજર રાખતો. દીલ્લી એક નાનું મીયુઝીઅમ ધરાવે છે, પણ તેને સારી સંભાલથી રાખવામાં આવતું નથી. હાં “કુદરતનાં ક્રાંતા”નાં સારા નમુનાઓ “સ્પીરીટ”માં રાખેલા છે. નોંધ લાયક એટલુંજ કે એક દોઢ શીત લાંબી સપાટને માટે સમજાવવામાં આવેછે કે બ્રાહ્મીન મનફલની તે છે, કે જે સાત શીત છ ઇંચ ઉચો હતો અને તેનો પગ ૧૫ શીતનો હતો. કંઈ ખારીક નકસીકામના નમુના પણ છે અને તેમાં લવંગ અને સોપારીનાં કોતરેલાં ન્હાના વાસણો મુખ્ય છે.

દીલ્લીથી કુતબ ખાર માર્ધલ દૂર છે, અને ત્યાં જવા માટે એક અખો દહાડો રોકાયે છે. સહવારના સડકારેથી “છોટા હાજરી” લઈ કંઈ સુકું પાકું સાથે લઈ ઘોડાની ગાડીમાં સવાર થવું પડે છે. દીલ્લી દરવાજામાંથી બહાર પડી થોડુંક આગલ જતાં તગલખ વંશના શીગજશાહ બાદશાહે સ્થાપેલું દીલ્લી શેહર જણાએછે જ્યાં ભાગાંટુતાં ઘરો અને ઈમારતોનો જુનો કાત દીસે છે. કારણ કે તે પછીનાં તૈમુરલંગ રાજાએ નાશની તલવારથી સઘળું વેરાણું કરી મુકેલું. એ જગા પર ખેતી થા ધાંસ ઉગેલું નહીં હોવાથી પાએમાલીનો ખુરો ખ્યાલ કરાયે છે. ત્યાંથી આગલ વધતાં પુરાણા કિલ્લા પર આવ્યે છીએ કે જે ૧૪૦૦ વર્ષનો જુનો ગણાયેછે અને એમ દેહવામાં આવેછે કે હાં ભારે ઝવહેર દતાએલું છે. અને તેતે માટે જૂઠા જૂઠા વેહમો અને કથા હસ્તી માં છે. એ પછી બાદશાહ હુમાયુની કબર પર જઈએ છીએ. એ મકાન સાદાઈનો સરસ નમુનો છે. હાં સાધારણ થઈ પડેલાં રાતા

પથ્થરનું જે મજલાનું એ મકાન તેના વચલા તમામ સફેદ સંધેમરમરના ગુંબજની ખાંજુએ અગાસીપર ચાર ન્હાના મિનારા સાથે સુંદર બાગ અને ઝરાઓ વચ્ચે ઉભેલું છે. ત્રણ સદીની ઉપરનું આ મકાન “હુમાયુન” જાણે દસ વર્ષપર બાંધવામાં આવ્યું હોય એવું લાગેછે. એવીજ જગ્યા પર હાલનાં જમાનાનો તકલીદી સીલ્પ શાસ્ત્રીનો હુન્નર અને સદીઓ અગાઉનાં થોડા ધોંધાટ વચ્ચે પસાર થએલા નાદર હુન્નરની સરખામણી કરવાને બને છે. ઇન્કંડે હિંદ પાસથી ઘણી ચીજો ઉછીટી લીધી છે. ઘણી ચીજ કે જેમાં બડાઈખોર ઇગ્લંડ આજે ચઢીઆતી ભોગવેછે તે પાછલા જમાનામાં ગરીબડાં હિંદની અસલ હતી. એ “હુમાયુન”થી થોડે દૂર બીજી ન્હાની મોટી ઘોર આવેલી છે. તેમાં જાહગીર, મહમુદશાહ અને નીઝામ ઉદ દીનની કબર મુખ્ય છે. નીઝામ ઉદ દીન એ એક પીરનું નામ છે અને તેની પવિત્ર દરગાહનાં ઘણાં પુંજરીઓ છે. પડોશમાજ કવી ખુશરોની સાદી પણ સોભઈતી કબર આવેલી છે. હાં બાબુમાં એક સુંદર કબર આ દુન્યાની મોટાઈ અને માનનાં ભુખ્યાઓને નસીહત આપેછે કે જે પર ફારસીમાં કોતરેલું છે કે “પાદશાહ શાહેજેહાનની ખેટીની કબરપર મોટાઈતો સ્થલ જોઈતો નથી. સુંજ મીસકીનનાં કફલુપર ઘાસતું છત્ર સર્વથી સરસ છે.” એ કબર મુમતાઝ મહાલ યા તાજ બીબીની ખેટી જેહાનારા બેગમની છે. કે જે બાતું પોતાના નામવર પિતા શાહેજેહાનના અંધાપામાં તેનો મુખ્ય મદદગાર હતી. તેણીની અતિ ખુબસુરતીથી અંબઈ જઈ ગાફલ બનેલા અમીર ઉમરાવોને હંફાંવી પોતાનો કાળ કુંવારી હાલતમાં તમામ કીધો. એ કબરપર એ બેગમની મરજી માફક ઘાસ ઉગાડવામાં આવ્યું છે પણ તે અર્ધું સડાએલું હોવાથી જોનારનાં મનપર બરાબર અસર કરતું નથી. હાંથી નિકળેલા અર્ધા પોણા કલાકમાં કુતબ આવી પહોંચ્યે છીએ.

દુન્યામાં સર્વેથી, ઉચો અને સરસ બાંધ-
 લીતો, બરોબરીયા વગરનો એ મીનાર છે.
 તેની ઉંચાઈ ૨૪૨ ફીટની છે. તેનો જમી-
 નપરનો ઘેરાવો ૪૬ ફીટનો છે. સાત મજ-
 શામાં એ મીનારને વેંદવ્યી નાખેલો છે જેમાના
 એ ઉપજા હવે દરતીમાં નથી તે એમ કે સ-
 વેથી તેાંચપરનો શુંબજવાલો આજ લાકરાનો
 બનાવેલો હોવાથી એક વખત વીજડી પડવાથી
 બકી બકામ થયો; જ્યારે બીજા મજલો એજ
 હાલતમાં આવી પડવાથી તેને પાછો ગોઠવી મુક-
 વામાં આવ્યો હતો પણ તે બીજી વેળા પડી
 જવાથી હાલ તેને નીચે ઉતારી બાજુએ જમી-
 નપર મુકવામાં આવ્યો છે. અજબ લાગે છે
 કે આટલી ઉંચાઈએથી તેને નીચે કેમ લાવ્યા
 હશે, પણ એમ ખરેખર જાનેલું છે તેમા શક
 નથી; કેમજે છેક મયાસ એ મજલાની નીચાણુ
 મોજુદ છે. એ બાકીનાં પાંચ મજલા ચાલુ
 ઉતર છે એટલે કે પેહલે મજલે જતાં ૧૫૮)
 બીજે મજલે ૮૮) ત્રીજે મજલે ૬૨) ચોથે
 અને પાંચમે મજલે ૪૨ એમ પગડીયાંઓછે
 છથો મજલો જે નીચે મુકવામાં આવ્યો છે તે
 ૧૦ ફીટ જેટલો ઉચો છે. (હમારો ભોમીયો
 એ પગડીયાની ખોતી ગણતરી હમોને જણાવવા
 લાગો પણ એ જગાપર રહેતો એક જઈ આ-
 દમી તેને મુધારવા લાગ્યો અને છેલ્લે એમ ચુ-
 ક્યું કે હમોએ ઉપર જવું તે પગડીયાં ગણતા
 ગણતા જવું. એ એ જાણકારોની શબ્દ-રૂપી
 ધુરંદ્ર ધુરંદ્રીએ થોડા વખત ફીક ગમત પુરી
 પોડી અને ઉપર જતાં દાક પણ કમતી લાગી)
 એ દરેક મજલાઓ બાર ગોલ અને ચોખંડ
 ઠાંભલાઓથી બાંધવામાં આવ્યા છે. દરેક
 મજલા પછી એક એક અગારી આવે છે એ
 મીનાર પ્રીથ્વી રાજ પછી ગાદીએ આવેલા
 શુલામી વંશનાં મુસલમાન રાજ કુતબ-ઉદ-દીને
 પોતાની કુતેલની ઇમારતી દાખલ ૧૩ મી સ-
 દીની શરૂમાં બાંધવા દ્રરમાવ્યો હતો અને તે
 ૪૪ વરસે અલતમસ રાજનાં વખતમાં બંધાઈ
 તૈયાર થયો હતો. એ મીનારપર “અલાદીન

ગેટ” માંથી જવાએ છે. એની ટ્રાંચપર ઉભા
 રહી નીચે નજર ફેડતાં સાહજહાનાબાદ થાને
 સાહેજહાનનું શેહર (દીલ્હીનું આગલું નામ)
 પોતાની પડત અને બીરમાર હાલતમાં આપણી
 નજર રોકે છે. મીનારની બરાબર પડોશમાં
 નાની નાની મસજીદો શુંબજો નજર પડે છે.
 દીલ્હીનું હાલનું શેહર મુશકેલે ઓલખાએ છે.
 આએ મીનાર સર્વેથી ઉચો હોવા છતાં મારો
 મીત્ર કેહવા લાગો કે શું મુબઇનો રાજબાઈ
 તાવર એટલો ઉચો નથી? તેનું આ કહેવું જો
 આપણી પાસ બંને મીનારની ઉંચાઈની નોંધ
 નહીં હોએ તો મદેહ ઉત્પન કરે; કેમજે એ
 દુન્યાનો ઉચો મીનાર આપણા પગ આગલ
 ખડો રહેલો છતાં તેની મોહતાઈનો ખ્યાલ પુરે
 પુરે આવી શકતો નથી અને તેના સખખ
 તરીકે લોડ બાયન એક ઠંડાણે કહી ગયો છે કે
 આપણું મન એક પવીત્ર જગાની મોહતાઈથી
 છક થવાને બદલે જાને મોહું થાએ છે:—

“Enter its grandeur overwhelms thee not
 And why? It is not lessen'd, but thy mind,
 Expanded by the genius of the spot
 Has grown colossal, and can only find
 A fit abode wherein appear enshrined
 Thy hopes of immortality

એ કુતુબ મીનારનાં ચાંમલાપર એરેબીક ઝ-
 બાનમાં અલ-કોરાણમાથી એક પ્રકરણ લખા
 એલું જણાવવામાં આવે છે. એની સામે અ-
 લાઉદીન ખીલજીએ એક બીજો મીનાર બાં-
 ધવો શરૂ કર્યો પણ અધુરો મુકેલો ઉભો છે.
 એ બીજો મીનાર તે કુતબના “જવાબ” ની
 મતલબથી છે. કુતબની પડોશમાંજ કુતબ મ-
 શજીદ ખીસમાર હાલતમાં ઉભેલી છે. બાજુમાં
 ઓતેલા લોખંડનો ૨૨ ફીટ ઉચો એક સત્રંગ
 સ્યંભ જમીનમાં દાતવામાં આવ્યો છે તેને મ
 થાલે નક્કી જેવું કંઈ કોતરકામ નજર પડે છે
 અને વચમાંથી ફાટ પડેલી દીસે છે. એ ત્રા-
 ઈના સ્યંભને “આઝરન પોલર”
 (Iron Pillar of Delhi) ને નામ ઓ-
 લખે છે. તેને માટે ભોમીઓ એક કદા જણા-

વેછે કે પ્રીથવીરાજ બાદશાહનાં વખતમાં એ પીલર જમીનમાં ૨૨ ફીટ ઉંડો દાતવામાં આવ્યો હતો અને તેનું કારણ એ હતું કે એ બાદશાહને કેહવામાં આવ્યું હતું કે તારા વંશને અને રાજની કાયમ મકામને માટે જે સાંપ (શેશનાગ) ની પીઠપર આ દુન્યા ફરેછે તેના માથાંપર એક ભારે વસ્તુ તરીકે લોખંડનો સ્થંભ ઉભો કર. આ પ્રમાણે આ સ્થંભ દાતવા પછી તે કેટલો ઉંડો ગયો છે તે વીશે પોતાની ખાતરી નહીં થવાથી એ રાજાએ આ “ પીલર ” પાછો બહાર કાઢવા ફરમાવ્યું જે પછી પોતાનાં રાજપાતમાં ખૂલ્લ થવાથી જે ફકીરે એ સ્થંભ ઉભા કરવા જણાવ્યું હતું તેની આગલ ફર્યાદ કરવાથી તેને ઉતર દીધો કે “ ખીલી તો ધીલી ભાએ તોર ભાએ મથીન.” એટલે કે આ ખીલો જેમ તે ધીલો કીધો છે તેમ તારું રાજપાટ તારી મુખાઇને લીધે ધીલું પડી જવાનું. એ સ્થંભની વચમાં જે ફાટ છે તેને માટે એવું સમજાવવામાં આવેછે કે નાદી-રશાહે એની તોપ બનાવવા એ સ્થંભ ઈસન લઈ જવાનો વીચાર કીધો અને તે કાઢવા જતાં ફાટ પડી પણ તે નરમ ધાતુનો હોવાથી એ વીચાર માંડી વાલ્યો. એ મીનારની બાજુએ અલતમશ બાદશાહની ગસબદ આવેલી છે પણ તે ૫૩૫૩ હાલતમાં છે.

એ મીનાર જેવા આવનારાઓની સગવડ માટે હાં એક “ રેલવેલેઈ બંગલો ” છે અને ત્યાં સરકારી પગારદાર ખાનસામા રહેછે જે તમારા હોકમ મુજબ પકવાન બનાવી આપેછે તેમજ બંગલામાં પણ ખાણાની જરૂરીઆતો મુકરર કીધેલા દામે મલેછે. હાંથી દીલ્લી પાછા ફરતાં દાખા હાથપર સફેદર જંગનો કબર આવેછે, એ પણ જેવા જેગ કબર છે અને ત્યાં એવો લેખ છે કે “ આદમ, આદમની, નજરમાં મોટો હશે પણ ખુદાની નજરમાં તે નાચીજ અને મીસકીન છે.” હાંથી થોડેક દુર જયપોરનાં આગલા રાજાએ

એક વેધશાળા બંધાવેલી છે અને તે એજ રાજાએ બનાવેલાં બંધાવેલી એવીજ શાળા કરતાં વધારે મોટી અને સારી હાલતમાં છે.

દીલ્લીની જમીન ફલદ્રુપ ગણાએ છે, જગે જગ કુવા તલાવ અને ઝરાઓ છે. દીલ્લીથી કુતબ વેરનો રસ્તો વેરાણુછે અને એ મુસાફરી સહવાર અને સાંહજને ઠંડે વખતે કીધેલી વધારે રમણ્ય લાગે છે. હાલમાં દીલ્લીમાં થંડી ૫૦ થી ૬૦ દીગરી વેરનીછે પણ માર્ચ મહીનાની શરૂઆતે ભારે તાપ પડે છે. દીલ્લી ૩,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી ધરાવે છે. ચાર પાંચ પારસીઓ બંધાને અર્થે હયાં છે. લોક સુખાકારી સારી ગણાએ છે, રસ્તાઓ સારી હાલતમાં છે. ખાધખોરાકીનો મુકાલ છે. દીલ્લીમાં ફરવા હરવા માટે બેથી ત્રણ દહાડા જરૂર ને ઇએ. જે લોમીઓ સારો હોએ તોં દીક; નહીં તો ફેટલીક જગ્યાઓ જેવાથી. અનનન રે-હશો. તમને સઘલી ચીજની અગાઉથી ખબર હોએ એવું દોલ ધાલવું કામનું છે.

મુકરવાર તા. ૧૨, મી જાનેવારીની રાતે ૧૦ કલાકે આ ગરાને માટે હમારી કુચ શરૂ થઈ. આ મુસાફરી ભારે જંગલની છે. એટલે કે એ છેટો ૧૨૦ માઈલથી વધારે નથી પણ એ મંજલ કે જેતુ તુર ૩. ૬ વેર થાએછે તે તમામ પુરી કરવા આવ્યા પછી ફક્ત ૧૦ માઈલનાં યાને ૪૦ મીનીતનાં રસ્તાને માટે “ ઈસ્ત ઇડ્યાં રેલવે ” ની લાઈન મુકી દધ તુંડલાંનાં સ્ટેશન પરથી “ ઈનડીઅન મીડલેડ રેલવે ” ની મુસાફરી કરવી પડે છે. રાતનાં ૨) કલાકે ઠંડીમાં હરતા એક સ્ટેશન પરથી ખીજાં પર ગાસડાં પોતલાં ઉંચકતા જવું એ તો આગરા જનારાઓને માટે “ આવકારદાએક ” છે. વલી આ નવી રેલવેવાલાઓ કરકસરયા દીસે છે, કેમજે બેઠક પર ગાડીનું નામ નહીં અને ગાડીમાં બતી તો જાને ઈવેકત્રીક લાઇતને પણ ઢાંકી નાખે. ખેર જ્યાં “ તાજ ” જેવુંછે ત્યાં એનો કેવો ખ્યાલ કરવો ! દીલ્લીથી હમો ઉપડયા ત્યારે

ધમાલ ઘણી હોવાને લીધે એક સારજન્ટ હમારી ગાડીમાં પરોણો આવ્યો. તેની સાથ વાત કરતાં એવું માલમ પડ્યું કે લશકરમાંથી રજા લેધ એઓ દીલ્લીમાં દોસ્તોને ત્યાં મળહ કરવા ઉતરી પડેલા હતા પણ તેવામાં હોકમ આવ્યો કે “તુરત પાછું ફરવું.” પણ મીત્રોની બંહોસ અગાલ “નાચાર થઈ” બે ત્રણ દીવસ દીલ્લીમાં વધુ યોગ્યવાનું મન કીધું. હવે તુરત પાછા જવાનો હોકમ આવેલો હોવાથી ચોક્કશ તારીખ-વેરની મુસાફરીનાં પૈસા સરકારનાં ખીશામાંથી જવાના હતા પણ એ નામવર સાહેબ તો તારીખ વીંતી જ્યા પછી નીકલેલા હોવાથી તીકીટના પૈસા બચાવવાના હતા. વાતચીત દરમ્યાન મને કંઈ આ છેલ્લો ખ્યાલ નહીં આવ્યો પણ દીલ્લી પછીનાં બીજા સ્ટેશનપર ગાર્ડને હું તુંડલા સ્ટેશનપર હમારી ચારની તોલીને જગાડવા ફરમાવતો હતો ત્યારે તેને હમારી ગાડીમાં આવ્યે “દેશનાં બચાવ કરનાર આદમી-ને” જોયાથી અને કંઈ વાત કરવા પછી તેને પોતાના અસબાબ સાથ ઉતારી પાડ્યો. મીત્રોની કવખતની મેજબાની અને આ નાસીપાસીનો ગંભીર તોલ કરવો જોઈએ.

આગમજથી ગોઠવણ કીધેલી હોવાથી આગરાનાં સ્ટેશનપરથી નોર્થબુક હોતેલમાં ઉતારો લીધો. દીલ્લી અને આગ્રામાં ઉપલા નામનું એકજ ઘણીનું (મુસલમાનનું) હોતેલ છે દીલ્લીનાં હમારા મુકામ દરમ્યાન હોતેલમાં ૨૦ થી ૩૦ અંગ્રેજ મુસાફરો હતાં. સગવડવાલા ઓરડા અને સારી તેબલથી ખુશ થઈ તેનાંજ હોતેલમાં આગ્રામાં ઉતરવાની તેના માલેકને કબુલાત આપી હતી. પણ છેલ્લાં હોતેલમાં એ વેલા બે ત્રણ અંગ્રેજો સીવાએ બીજી કોઈ નહીં હતું અને ખોરાકનાં ખાખમાં પણ હાલહવાલ હતું.

આગ્રા.

આગ્રામાં બે દહાડા રેહવું અવશ્ય છે, કેમજે એક આખો દીવસ “ફતેહપોર સીકરી”ની મુલાકાતમાં જશે જ્યારે બીજો દીવસ સીકંદરા, તાજ, કીલ્લો વગેરેની મુલાકાતમાં નીકલી જાએછે.

“ફતેહપોર સીકરી” એ બે નાનાં ગામનું નામ છે. આગ્રાથી તે ૨૪ માઈલ દુર છે આગ્રાથી ૧૨ માઈલ દુર આવેલાં ભરતપોરથી ૧૨ માઈલને રસ્તે ફતેહપુર સીકરી આવેલું છે અને તેથી જેઓ ભરતપુર જવા ચાહતા હાએ તેઓએ આગ્રાથી રેલ મારફતે ત્રણ કલાકની મુસાફરીમાં ભરતપુર જવું અને ત્યાંથી પછી ફતેહપુર સીકરીની મુલાકાત લેવી. આગ્રાથી ઘોડાની ગાડી મારફતે હાં જવાએ છે. સલીમ શીશતી નામનાં એક પીરની તારીખથી અકબર બાદશાહ છક થઈ ગયો હતો અને તેની સંગતમાં રેહવાનું અકબરને મન થવાથી તેને આ બે નાના ગામો ફતેહપોર અને સીકરીને નામના વસાવ્યાં. એ પીરનાં મરણ પછી અકબર પાછો આગરા આવી રહ્યો અને તેનાં સખબ તરીકે આ બેઉ ગામ ઉજડ અને વેરાણુ થઈ ગયાં. અકબરનાં બેટા સલીમ-જે પોતાને દુન્યાનો જીતનાર યાને જેહાન ગીર ફેહવાડાવતો હતો-નું નામ પણ એ પીરનાં નામથી છે. ફતેહપોર સીકરીની મુલાકાત લેવાનું કેટલાકે માંડી વાલેછે કેમજે ઘોડાની ગાડીમાં ૨૪ માઈલ આવવું જવું એ કંટાલાભયું છે અને બીજી એમ કે દીલ્લી અને આગ્રામાં જે મોહતાઈ, અસલતા, આબાદી, દ્રવ્ય, અને ઉત્તમ કારીગીરી તે જોએછે તે પછી આએ જગ્યામાં થોડુક સીવાએ સઘલું ખીસમાર હાલતમાં જોઈ તે નાસીપાસ થાએ છે. જે થોડુક જોવા લાએકે તેમાં સલીમની કબર, અકબરનો મેહલ, પંચ મહાલ વગેરે છે.

સલીમનો કબર-ત્રણ ગુંબજની એક મજબાની સાદી બાંધતીની ધમારત છે. તેના વચલા ખંડમાં કદ્દણ મુકેલું છે અને તેની આબુબાબુ તેનાં કુંડુબીઓની કબરો આવેલી છે.

પંચ મહાલ પાંચ અગાસીની ધમારત છે. તેમાં ઓરડા જેવું નથી પણ અગાસીઓનીજ

ઈમારત છે. અને તે દરેક અગાસી એક એકથી નાલ્લી છે. રાજનાં મેહલનોજ આગલો ભાગ હોએ એમ એ પંચ મહાલ આવેલો છે. રાજનાં મેહલમાં ખાસ નોંધ જેવું કંઈ નથી.

આગ્રાથી સાત માઈલ દુર સીકંદરામાં અકબરની કબર આવેલી છે. એ સાત માઈલનો તખ્તો ફલક્રુપ છે. જગેજગ દાલ, ચણા, ઘઉં, ચોખાની ખેતી નજરે પડે છે અને એ લીલોતરીનો સખખ નેહરો અને પાણીનો સુકાલ જણાઈ આવે છે. રસ્તામા જુદી જુદી નાની કબરો મળે છે. જે ભલાં કાંમો આએ પ્રજા પ્રીય બાદશાહ અકબર પોતાની હૈયાતીમાં કરી ગયો છે તેની યાદ એની કબરવાલા મકાણુનાં બગીચામાં પગ મેલતા ધાઈ આવે છે અને તેનું કારણ આએ સુંદર મકાણુ પોતે છે. હવે કબરો અને દરગાહો તો હમોએ પુરતી જોઈ છે પણ તે સઘલાં આગલ આએ નવી નવીન છે. જેનાં દરવાજાજ મેહલ માફક ઉભેલા છે તો મકાણુ ખુદ શું હશે. લાલ પથરની ચોખંડી દેવાલ, એક સરસ બગીચા ને તે માહેલા શેણકદાર મકાણુ અને તે મકાણુ માહેલી જુની ખખ થએલી આ મોટા બાદશાહની પાક લાસની રખેવાલી કરતી ઉભી છે. એ દેવાલનાં ચર ખુણામાં ઉંચા મીનારાઓ ઉભા છે અને તેઓ અદેખાઈ અને નાશનો ખ્યાલ આપે છે કેમજે ભોમીયાનાં કહેવા પ્રમાણે ભરતપોરનાં રાજાએ પોતાની આએ મુલકપરની ચઢાઇ દરમ્યાન આ પવીત્ર મકાણુને તારાજ કરવાની નેમથી આએ મીનારોનાં ત્રણના સીખરો તોડી પડાવ્યા હતાં અને મકાણુને પણ કંઈક નુકશાન કીધું હતું. અંદર પેવસ થતાં એક નાતું જેવું જગર ઉભેલું જોઈએ છે. મુસાફરોને ઉતરવાને માટે એ મકાણુની બાજુમાં ગોઠવણ કીધી છે. બાગમાંથી યસાર થઇ કબર આગલ આવી પુગતાં એક અજબ લાગણી માન સાથ આએ અકબરની છેલ્લી આરામગાહપર નજર ફેંકાવે છે.

એ જગાપર જવા માટે બતીની, જરૂર છે કેમજે એ કફન છેક નીચલા ખંડમાં મેલેલું હોવાથી અને ત્યાં રોશણીની ગોઠવણ નહી હોવાથી અંધકારમાં કંઈ દીસે નહીં. અંદર દાખલ થયા પછી તમો અડકી શકો એમ કબર આગલ જઈ ઉભા પછી ચોમેર નજર ફેરવતાં એ ચાર પહેરેજગાર આદમીઓ હાથમાં બતી લઈ ઉભેલા છે. તે બતીની અંખી રોશણી સીવાએ ગોલ ગુંબજનાં આકારના આએ ઓરડામાં સઘલું શીલા છે. એક અવાજ ખુમ મારે છે અને તુરત તેનો પડધો સંભલાએ છે “અલ્લા ઓ અકબર જલ્લે જલાલે ઉ” એટલે “ખુદા મોટો અને સર્વ શક્તીમાન છે તેનું ખુલંદ નામ જાયાદા પ્રકાશે” આવા શબ્દો સાંભલી શું તમો જાદુઈ અસરથી ચોકશે નહીં? આએ કબરનું મકાન ચાર મજલાનું બાંધેલું છે. તેનાં ત્રણ મજલા લાલ પથરનાં બાંધેલા છે અને તે અકબરના ખેટા જેહાનગીરના હોકમથી બંધાએલા છે કેમજે અકબરે પોતાની ધોરને માટે ફક્ત નીચલો ખંડ તૈયાર કરાવ્યો હતો. ચોટો મજલો શાહેજેહાને બંધાવ્યો અને તે સંધે મરમરનો છે. તે સર્વથી સારો છે. એ મકાનોની ખુખી તે તેમની અગાસી પરનાં ટાંચવાલા સફેદ કંજુરાઓથી છે. આએ મકાન આદમને માટે નસીહત અને દાહપણની શાળા છે. તેની મારબલની ભીતોપર ફારસીમાં બેતરૂપી કહેવતો અને પંદ કોતરેલી છે, જે સાદી અને સરલ ફારસીમાં હોવાથી એ જગ્યાનો અભ્યાસી અજબ મીઠાસથી તે વાંચે છે. વલી મુસલમીન ધર્મમાં વપડાતાં ખુદાના ૯૯ નામો જ્યાં કોતરેલા છે. છેલ્લા મજલા પર નીચલા ખંડમાં મુકેલી અકબરની ધોરનો સંગેહમરમરમાં ઘાટ ચીતારેલો છે. જ્યાં એક તખ્ત મુકેલું છે જેને માટે સમજવવામાં આવે છે કે એમાં પ્રખ્યાત કોહીનુર હીરો મઢેલો હતો જે હીરો હાલમાં બખ્તાવર રાણી વીક્ટોરીયાનાં તાજમાં ઝમકે છે.

અકબરની કબરપરથી પાછા ફરતાં શેહરમાં એવી કીદલાની મુલાકાત લઈએ છીએ કે જે કીલામાં દીલીનાં કીલા માફકજ સઘલું જોવાનું છે એટલે રાજા રાણીનાં મકાણો, દર-બારની ખેડકો, મોતી મશજીદ વગેરે. પણ નોંધ લાએક એટલું છે કે બાગની વચમાં એક નાહવાની સગેહમરમરની કુંડી મેજેલી છે જેને “પીઆલેએ અકબર” કરી કહેવામાં આવે છે. આએ કુંડી ૬ શીત ઉંચી અને ૮ શીત લાંબી છે. તેમાં ખેસવા માટે બાજુએ કાત-રેલી સીડી છે જે ભાંગી ગયેલી છે. દીવાને ખાસ અને આમ કંઈ નવાં નથી અને દીલીના કીલામાનાં એવાં દીવાણખાણુંથી ધણે દરજજે ઉતરતાં છે. દીવાને ખાસમાં કાળા પથ્થરની ભાંગેલી એક ખેડક છે જેને માટે જણાવવામાં આવે છે કે અકબર એ પર ખેસી ઈનસાફ કરતો હતો, પણ ભરતપોરતો રાજા સુરજમલ જ્યારે અધારમી સદીની શરૂમાં આગ્રા જીતી એ ગાડી પર ખેડો ત્યારે એકાએક એ ખેડકમાં ફાટ પડી અને લોહીની ધારા વેહવા લાગી. લોડ એલ-નખરોએ સીંડયા પાસથી ઓગનીસમી સદીની શરૂમાં આગ્રા લઈ લીધું અને એ પર ખેડક લીધી ત્યારે પણ લોહી વેહવા લાગ્યું. આની સન્મ્યાઈ તરીકે પથ્થરપર બે રાતા દાઢ બતાવવામાં આવે છે. કીદલામાં નકસીકામનાં લાકડાનાં બે દરવાજાઓ મુકવામાં આવ્યા છે જે દરવાજા મહમદ ગઝનીએ સોમનાથનું દેહરું લુંટ્યું ત્યારે ત્યાંથી કાઢી લીધેલા અને એલન-ખરોએ હાં લાવી મુકેલા કહેવાય છે. રાજા રાણીનાં મેહલો દીલીનાં એવા મકાનોથી ચઢ-યાતાં છે. શીશ મેહલ એ બાદશાહી હમા-મખાણું છે કે જેની દેવાલમાં “પલાસ્તર-ઓવ પેરીસમાં” આરસીનાં ટુકડા જડી લીધેલા છે. રાજાનો ખાસ ચોરડો સુદર બાંધણીનો છે અને તે જમના નદીને કીનારે આવેલો છે કે જ્યાંથી તાજ નેહાલવા બને છે. એ ચોરડામાંથી નદીને રસ્તે શેહરમાં જવાના

ગુફાઓએ એવું કેહવામાં આવે છે. આગ્રાની મોતી મસજીદ કંઈ ઝાઝી વીખ્યાત નથી. હાંની મોટી જુમા મસજીદમાં પણ નવું કંઈ નથી. દીલીનું આગલું નામ સાહેજેહાનાબાદ તેમ આગ્રાનું નામ અકબરાબાદ હતું. કોઈકો કહે છે કે દીલી જેવું તે આગ્રામાં ફરવા બરોબર છે. આએ કેહવાનું કારણ એ બેઠ મુલકમાં એક સરખાં સંગેહમરમરનાં બાંધેલાં મકાણો અને કબરોથી છે. પણ જ્યારે દીલી દીવાને ખાસ અને કુતબમાં પ્રસીધ્ધતાં પામે છે ત્યારે આગ્રા (સીકંદરાની અકબરની કબર નહીં ગણતાં) તાજમાં આશકાર છે.

આગ્રાનો તાજમહાલ.

દુન્યાની નવાઈ, હીંદની ગરરી, આગ્રાની મોહતાઈ, મુસાફરની અન્તએખી આ તાજ મહાલમાં છે, એ મકાણુનો ખ્યાલ આપવો એ એક મુસાફરને માટે અતી મુશકેલ કામ છે. હુનરમંદ હાથોનાં આએ નાદર નમુના માટે તેને ઘણું સાંભલેલું છે પણ ખુદ તે જગાપર ઉભો રેહતાં તેની છાતી ધપકે છે. કરોડો રૂપા પોતાના પગ આગલ પડેલા તે જોએ છે. સત્તર (૧૭) વરસની હજરો હાથની રાત દીવસની મેહનતનું એ મકાણુ છે. સાહેજેહાનની પ્રીયા તાજખીખી યાને મમતાજ મહાલની પાદસાહી લાસનું આએ મકાણુ કફન છે. જેહાનારાં બે-ગમ (કે જેની દીલીમાં ઘોર પર ઘાસ ઉગા-ડવામાં આવ્યું છે) ને જનમ આપતાં આ “જે-હાનનું નુર” દુન્યાની રોશણી જેવા પામી નહીં પણ એક માતા તરીકેની પલવારની ખુશાલી વચ્ચેનાં દુખદાએક મરણની ગંભીર, પાક યાદને અરપણુ કરેલું આ મકાણુ દોરંગી દુ-ન્યાની માનભરેલી રોશણી જેવે છે.

૧૬૦ શીત લાંબી અને ૩૩૦ શીટ પોહલી રાતા પથરની અગાસી (કે જેની પુર્વે અને પ-શ્ચીમને ખુણે બે નાની મસજીદના આકારની બાંધેલી એક સરખી ઇમારતો છે) ઉપર માર-બલનો ૧૫૦ શીતનો નાલ્લો ચોરસ ચોતરો

મનો પસંદ નહીં કરે કે જે જમાનો બાદ-
સાહી ખજાણા ખાતે જરતો જમાવ થએલો
જેવા ઈછતો હતો, કે જ્યારે ગજબો એમ
વીચારતા કે “આપ, મુએ પીછે દુખ ગઈ દુન્યા.”

કબર આગલથી વલેલા મુસાફરની નજર
બાબુની એક દેવાલપર જાય છે જ્યાં ખરી
સોનેરી નક્ષીકામ તે જોએ છે. તેને જણાવવામાં
આવે છે કે હોપ સાહબનાં હુકમથી “પ્રીન્સ
ઓવ વેલ્સની” પધરામણી વેલાં તેને આગલા
વખતની સોનેરી નક્ષીકામનો ખ્યાલ આપવા
માટે એટલી જગા નવેસરથી “પેન્ટ” કરવા-
માં આવી હતી. દેવાલમાં માત્ર છ ફીટ ચોરસ
ભાગને એ પ્રમાણે નવેસરથી સોનેરી બનાવવા
પાછલ રૂ. ૬૫૦૦ નો ખર્ચ થએલો છે. હાંથી
તાજનાં બીજા ખંડોમાં તે ફરી હરી કુદરતી
રીતે તે દુન્યાની દગાઈ અને દુખતો, સુખ
અને મોહતાઈનો તોલ કરતો બહાર પડે છે.

આએ તાજની વચલાં ગુબજની ઉંચાઈ
જમીનથી ૨૭૦ ફીટની છે. વચલા ગુબજની
ચાર બાબુએ બીજા નાના ચાર ગુબજોએ
અને જણાવવામાં આવે છે કે તેના સીખરપર
સોનાનાં કાટાં છે. ઇસા મહમદ નામના સખસે
એ મકાણ બાંધ્યું છે. તાજથી થોડેકદુર
એતમાદ-ઉદ-દઉલાની કબર આવી છે. તે એક
મજલાની મારબલની નાલ્લી ઈમારત જેના
સણગારમાં ચાર ખુણામાં ચાર મીનારાઓ
અને વચમાં એક ગુબજ છે. એ એતમાદ-ઉદ-
દઉલાનું નામ ક્વાજી અઈઝાસ હતું અને તે
અકબરની દરબારમાં સારો ઓધો ધરાવતો
હતો તથા તેના બેટા સફીમનો સસરો થતો
હતો. આએ કબર પાછલ જેહાંગીરે ૧૨ લાખ
રૂપ્યા ખરચેલા દેહવાએ છે.

ચીનીકા રોજા યાના સાહેજેહાનના વજી-
રની કબર ખીસ્માર હાલતમાં છે. એ કબર
ચીનાઓને અર્પણ કીધેલી છે.

રામબાગમાં મુસાફરોને ઉતરવાને માટે એક
મકાન છે. આ બાગ અસલ હુમાયુની બે-
દીનો હતો એમ જણાવવામાં આવે છે.

આગ્રામાં “સોપ મારબલ” અને બીજા
જાતનાં એ પથ્થરની બનાવતની ચીજો સસ્તી
મળે છે તેમાં તાજનો નમુનો મુખ્ય છે.

હમારી હમણાં વેરની મુસાફરી મેલ ત્રેન-
માંજ થઈ છે પણ હવે જયપોર જવા માટે
રાતના સાડા સાત વાગે આગ્રેથી ઉપડતી “મી-
ક્સડ” ત્રેન પસંદ કીધી કેમજે મેલની ગાડી
“બાંડીકુઈ” થી બદલવી પડે છે અને વળી
રાતનાં સાડાઅગીઆર વાગે જયપોર ઉતરવું
પડે છે, જ્યારે “મીક્સડ ત્રેન” માં ગાડી બદ-
લવાની ખટપટ નહીં અને સહવારે સાત વાગે
જયપોર ઉતરવાનું હોય છે. એ મુસાફરી ૧૫૦
માઈલની છે અને ગાડી ભાડાનાં રૂ. ૬ પડે છે.
રજપુતાણા માલવા રેલવેની સાંકડા માપની એ
મુસાફરી છે કે જેનો અરધો સેકંડ ક્લાસ ચાર
માણસે રોકી (રીઝર્વ) રખાએ છે.

જયપોર.

રજપુતાનામાં એ રાજ મોટું ગણાયે છે.
હાલનાં રાજાનું આખું નામ “હીઝ હાઇનેસ,
સરમદે રાજાએ હિંદુસ્તાન, રાજ રજાંદરા થી
મહારાજ અધીરાજ, સર્વાઈ સર મહાદો સીંગ
બહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ.” છે. રજપુત
જાતની કહવા ન્યાતનો એ ૩૧ મો રાજા છે.
જયપોરનો વીસ્તાર ૧૪૦૦૦ ચોરસ માઈલને
મુમારે છે. હાંની વસ્તી ૨૮ લાખની છે જ્યારે
મુલકની મેહમુલ રૂ. ૬૧ લાખની ઉપર છે.
હાલનાં જયપોરથી પાંચ માઈલ દુર આંબેર
શહેર એ રાજની આગલી બેઠક ગણાતી હતી;
પણ ઈ. સ. ૧૭૨૮ માં હાલનું જયપોર શહેર
જયસીંગ બીજાએ સ્થાપ્યું. આંબેર આજે
ખીસ્માર હાલતમાં પડ્યું છે રાજનેનો મેહલ
અને કીલ્લાની ઈધાણી સીવાએ ત્યાં કંઈ બાકી
રહ્યું નથી. જ્યારે તેની જગા હાલનાં જય-
પોરે લીધી છે કે જે શહેર જમાના પછી ઈંગ્લી
નિકળ્યું નથી પણ એક જમાણામાં વસાવ-
વામાં આવ્યું છે. એમ હોવાથી એ શહેર
સરખી બાંધણીના ઘરો, સફાઈદાર પોલ્કા ર-

સ્તાઓ! અને મોહલ્લાઓથી મુસાફરોનું ધ્યાન ખેંચે છે. આએ નવા શહેર પર જાણે કુદરત પ્રસન્ન હોય એમ લાગે છે. આખેરનું શહેર પહાડ પર આવેલું છે જ્યારે જયપોર ફલદ્રુપ ધરતીનાં યોગાણુમાં છે રૈયતને માથે એક ઈન્સાફી અને લોકહીત-હૈડે ધરનારો બાદશાહ હાલ છે. પોતાની પ્રજાનાં કલ્યાણ અર્થે એ રાજા સદા ખંતી દીસે છે શહેરમાં પગ મેળતાંજ એક મુસાફર વીચારે છે કે એક ભલી રૈયત અને ભલો રાજા જ્યાં સાથે મળેલાં હશે. તેની નજર જ્યાં પણ પડે છે ત્યાં સશાઈ, સાદાઈ, સુખ અને સંતોષની નીશાણુ તેને મળે છે. જયપોર એક રલીઆમણું શહેર છે. દેશી રાજાને માં તે એક આગલ વધેલું શહેર છે તેની વસ્તી હિંદુઓ-મારવાડીઓની મુખ્ય છે. હવા પાણીનાં બાબમાં પણ રૈયત સુખી છે હાલ ઠંડી સહવાર સાંહજ ૪૦ થી ૫૦ દીગરીની રેહતી જ્યારે બપોરનાં સેહજ ગરમી માલમ પડતી. શહેરમાં ગેસની રેશણી દાખલ કરવામાં આવી છે.

રેલવે સ્ટેશનથી દસ મીનીતને રસ્તે અને ગામથી એ માર્ગલ દુર કીલ્લાની બહાર મુસાફરોને માટે એક “ ડાક બંગલો ” રાજાની મેહરબાનીથી ખાસ રાખેલો છે અને તેનો કારભાર એ પારસીભાઈઓનાં હાથમાં છે. (એઓને એક નમ્ન સુચના કરીશું કે રાજાની મેહરબાનીથી અને તેમની પોતાની માન ભરેલી ખંતથી મુસાફરોની સગવડ પુરતું જ્યાં તમામ છે પણ બાધ ખોરાકની બાબમાં ખાસ ધ્યાન પુગાડવાની જરૂર છે.)

રાજા જયસીંગ ખીજાએ દીલ્લી અને બનારસમાં બંધાવેલી વેધશાળા (Observatory) ની મુલાકાત લઈ ચુક્યા છીએ અને જ્યાં તેમાંનીજ પણ વધારે મોટા પાયા પર એક ત્રીજી છે. તેમજ ઉજન અને મતરામાં પણ છે. કમનસીએ એ રાજાનાં મરણ સાથે ખગોલ વીધ્યા અને કુદરતની ખુબીઓ પીછાણવાનો શોખ એના વારસેમાથી નામુદ્દ થએલો લાગે છે. કેમ જે એ પાંચે વેધશાળાઓ પડી જાંગેલી છે. જયપોર

શહેરની બાંધણી એવી છે કે એ ત્રણ માધ્યમ સીધોને સીધો એક મોહલ્લો આવેલો હોય તો પછી તેની બેઠ બાજુએ સીધે ખુણે તેવાજ ખીજા મોહલ્લાઓનાં ઢાટાં નીકલે. જ્યાં સાંકડી ગલી જેવું તો છેજ નહીં. મોહલ્લાઓનાં રસ્તા ૮૦ થી ૧૦૦ ફીટ પોહલા અને તે રસ્તાઓની વચ્ચેમાંથી વરસાદનાં પાણી જવાને માટે ઢેલાવવાલી પથ્થરની ફરસબંદીવાલી ! રસ્તાની બેઠ બાજુએ પગ રસ્તા (Footpath) કીધેલા હોય છે. કાંઈક રસ્તાઓ પથ્થરની સપાટ લાદીઓથી બાંધી દીધેલા હોય છે. જ્યાંથી ગાડીમાં પસાર થતાં આંચકા જેવું ખીલકુલ જણાતું નથી (કલકતાનાં એવા રસ્તાઓ પથ્થરની ઇતથી બાંધી લીધેલા હોવાથી આંચકાઓનું પુછવુંજ નહીં.)

રસ્તામાં પોલીસ સીપાઈઓ મુભઈનાં “પોલીસમેન” માફક આલસુ ઉભા રહી બગાશા ખાવાં કરતાં રાહદારીઓને ગાડી ઘોડા, ઉદ, હાથીથી સંભાલ લેવાને પક્ષે પક્ષે ચોંકાવે છે. એ ત્રણ રસ્તાના સંગમ આગલ નાનું જેવું બજાર ભરાયેલું હોય છે. આએ નવાં શહેરનાં ઘરો એક હારમાં બાંધવાની ફરજ પડે છે. એટલે કોઈનું જાપરં યા કોઈની અગાસી યા કોઈનાં આરકા બહાર નિકળી આવેલા હોતા નથી. ઘેરની બાંધણી જો કે જુદી જુદી રહે છે પણ દરેક મોહલ્લામાં એક સરખો ચુનો ઘરોને લગાડેલો હોય છે આએ રીત જો કે શહેરને શોભાઈતું બનાવે છે પણ અનબજાઓને ઘેર શોધી કાઢવું મુશ્કેલ પડે છે. રાતનાં દસ કલાક પછી શહેરમાં જવા યા બહાર આવવાને મુશ્કેલ પડે છે કેમજે ભાગલના દરવાજા તે વખત પછી બંધ કરવામાં આવે છે. રાજાનો રેહવાનો મેહલ એક દલતા ટેકરા પર આવેલો છે જેની બાજુમાં મોટા સફેદ અક્ષરોથી ભલે પધાર્યા (Welcome) શબ્દો લખેલા છે અને તે સઘલેથી વાંચી શકાય છે. શહેરની વીસ્તાર-વસ્તીનો ખ્યાલ લેવો હોય તો શહેરની બહાર આવેલા “આલમટ હોલ”ને ઉપલે મજલેથી જાની શકશે.

આલખર્ટ. હુંડા એક જાહેર મકાણ છે. પાંચ મજલાની એ ઈમારત પાછલ સુમારે પાંચ લાખ રૂપ્યા ખર્ચવામાં આવ્યા છે. તે ૧૮૮૭ માં પ્રજા ઉપયોગ માટે ખુલ્લો મેલવામાં આવ્યો હતો, એ હાલમાં દાખલ થતાં જયપોરનાં ૧૪ રાજા (આંખેર પછીનાં) ઓની આંખાં કદની તસ્વીરપર નજર દોડે છે. ત્યાંથી આગલ વધતાં દેવાલપર જુદાં જુદાં ચીત્રામણો દીસેછે જેની મતલબ ચીનાઈ, ઈજીપ્શીઅન વગેરે હુનર બતાવવાની છે. વડી કેટલેક ઢેકાણે અંગ્રેજીમાં કેહવતો, નસીહતો, વગેરે વાંચવામાં આવેછે જેવીકે “દાનાવો, મલેલી નાસીપાસીને ફતેહના રૂપમાં ફેરવી શકેછે” એજ મકાણમાં જયપોરનું સુંદર સંગ્રહસ્થાન સમાએલું છે. આ મીયુઝીઅમ કલકતા અને લકનોનાં એવાં સંગ્રહની ખરોખરનું યા કોઈક વીલાગમાં ચઢ્યાતું છે. એ મીયુઝીઅમને એ ખંડમાં વેંહચી નાખેલું છે. નીચલા ખંડમાં હુનરનો વખાણવા જેગ સંગ્રહછે જ્યારે માળાપરનાં બીજા ખંડમાં કુદરતની પેદાશો અને બક્ષેશોનો જેવાજેગ જમાવ છે. જનવરી યા માણસઈ વૈદું સીખનારાઓ માટે ઉપયોગનાં શરીરનાં જુદા જુદા ભાગો અને અવ્યવનાં આખાં કદનાં નમુનાં વખાણવા લાએક છે. જેને માટે જે કેહવામાં આવે કે રસાયણ મેલવણીથી આ છવતું માણસ જલવી રાખ્યું છે તો સેહલથી કોઈ છેતરાઓ.

એ મકાણને ઉપલે મજલેથી ધણો ઉત્તમ “વીયુ” મલેછે તેમાં જેપુર પાર્ક જે એ મકાણની લગોલગ આવેલોછે તે માહેલો રમન્ય બગીચો, જનાવરખાણું અને પાણીનાં તાકાંથી દીલપઝીર લાગે છે.

જેપુર પાર્ક રાજા રામસીંગે બંધાવેલોછે એને સારી હાલતમાં રાખવાની દીક ઉલટ દીસે છે. અંગ્રેજ બાગબાનના હાથમાં એ પાર્ક મેલાએલો છે અને તેમાં ફર્નરી, સમર હાઉસ અને જનાવરખાણું સમાવેલું છે. જનાવરખાણું જે કે નાહલું છે પણ નાદર છે. આફરીકન

સીંહની એક જોડ હાં છે. શેહરની અંદરની જગ્યાઓમાં આટું સ્કુલ, રાજાનો મેહલ તથા તખેલો, હવાઈ મેહલ વગેરે છે.

આટું સ્કુલ હાલનાં રાજાની હુનરની પીછાણ છે. હાં માતીના વાસણ, લાકડ, પીતલ તથા રૂપાં પર કોતર કામ, ચીત્રકળા વગેરે સીખવવામાં આવે છે. મારવાડીઓના છોકરાઓ એનો લાભ લેય છે. તેમની સખ્યામાં થોડાક મુગા ખેહરાંઓ પણ સમાએલા છે.

રાજાનો મેહલ એક ઉમદો મકાણ છે. તેના સણગાર અને સોલામાં કંઈપણ બાકી હોય એવું નથી. સાત મજલાનું એ એક કુસાદે મકાણ છે. આજુબાજુએ બાગ અને ધુંવારા નજર પડે છે. એ મેહલમાં દાખલ થવા માટે ચાર ચોક (જે પીતલના ગંજવર દરવાજાઓ રોકે છે,) ઓલંગવા પડે છે. સરકારી તીજેરી પણ હાંજ રાખવામાં આવેછે હાંનો રૂપો બરોડાનાં બાબાસહી રૂપ્યા જેવો છે.

હવાઈ મેહલ (Palace of Winds) રાજા જયસીંગનો મેહલ હતો. તેનાં હોડમથી તે બાંધવામાં આવ્યો હતો. એ નામ એ પરથી પડેલું લાગેછે કે એનાં ઉપલા મજલા અને બહારનો દેખાવ જે નાહલાં નાહલાં છત્રો અને જાહ્યાંથી બનેલાછે ત્યાં દરેકપર વાવતા મુકેલા હોવાથી પવણની સેહેજ પણ લેહેડી એ વાવતાને હલાવ્યા કરેછે, જે પરથી પવણ ક્યાંનો અને કેટલોછે તેનું અનુમાન કરવું શેહેલ પડે છે.

રાજાનો તખેલો ૩૦૦ ઘોડાઓ ધરાવે છે. જે ઘોડામાંથી કયો એક પણ પસંદ કરવો મુશ્કેલ છે. ઘોડાઓને સારી જતનથી રાખવામાં આવે છે. તેમનાં પગ હેઠલ ઝીણી રેતી નાખેલી રહે છે. તખેલામાં ગંધ જેવું માલમ પડતું નથી ઘોડાઓમાં મુખ્ય કાથીઆવાડી જનવર છે, અને તેમની મરોદદાર અને નાચ કરતી ચાલ ધણાઓને પસંદ છે. એ સઘલામાં રાજાનાં ચાર પાંચ ઘોડા વધારે માનીતા છે. એ ઘોડાઓને ઝાઝી મેહેનત નહીં આપવામાં આવતી

હોવાથી તેઓ માટેલા અને ફરજે હોય છે. હમો તમેલામાં હતા ત્યારે કંઈ ગડબડ સડબડ જેવું જોઈ ખબર કાઢતાં માલમ પડ્યું કે રાજાનો એક ઘોડો સ્વારીમાં માર્ગમાં “ક્રેન્ટ” થઈ ગયો અને તેનું કારણ એમ કહેવામાં આવ્યું કે તેને વધતો વખત જોડવામાં આવ્યો હતો.

એક્સપ્રેસેસ તંક. આજે એક ગંદીલું મોટું તાંકું છે કે જ્યાં સુસવાટને ખાસ રાખવામાં આવે છે. ૨૧) સુસવાટ, જેને હાં મગરનાં નામથી ઓલખવામાં આવે છે તે આજે તાંકાંમાં રાખેલાં છે. તેમને મુસાફરોએ (માસનો) ખોરાક આપવાની તેવ પાડી હોય એમ લાગે છે કેમકે ત્યાં જઈ ઉભા રહેતાં દુરવેરથી એ જનવરો આપણી નજદીક આવી મોહ ખોલી ઉભાં રહે છે.

જયપોરમાં ઉપલી જગ્યાઓ જોઈ લીધા પછી આંખેરનો કીલ્લો જોવાનો બાકી છે. હાં જવા માટે અગાઉથી ખાસ કઠાવવી પડે છે, અને રાજાનો હાથી વાપડવાની રજા જોઈએ છે. અંગ્રેજ મુસાફરોને માટેજ હાથી મોકલવામાં આવે છે અને મુસાફર લેખે હમો અંગ્રેજ બનેલા હોવાથી હાથીની સ્વારી મેલવવાને હમો નસીબવંત થયા. જયપુરથી ત્રણ ચાર માઇલવેર ઘોડાની ગાડીમાં અને ત્યાંથી હાથીપર, યા ઘોડાપર પહોંચ ઉપરથી આંખેરના કીલ્લામાં જવાએ છે. હાથીનાં એક હઉંડા યા અંખારીપર એકમેકને પીઠ લગાડી ચાર માણસ સહેલથી બેસી શકે છે. હાથીને જમીનપર બેસાડી મુકી હઉંડાથી જમીન તુલીકની પાંચ છ પગદીયાંની સીડી મુકવામાં આવે છે હાથીને બેસાડી મુકવાનો સખખ એટલો છે કે તેનાથી હાથી નહી શકવાથી સીડી ખસી જાય નહીં. માવધ તરફથી એક બોલ “બેસ બેટા” અને તુરત આજે કઠાવર જનવર પહેલાં આગલા પગલ્યને પછી પાછલા એમ વાલી જમીનપર બેસી જાય છે. એ પ્રમાણે પગ વાલે તે વખતે તેની પીઠ પરથી સડી પડે એવો ઢલાવ શાએ

છે. રાજાને લગનમાં કન્યા તરફથી ભેટ મહેલો હાથી હમારી સ્વારી માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો અને કહેવામાં આવતું કે રાજાના હાથીઓમાં સર્વથી ખુબસુરત (કેવી જાતની ખુબસુરતી તે સમજ પડતી નથી) પ્રાણી એ હતું. એ પ્રાણી પાહોડપર ચઢતી વેલા ચોકસાઈથી હલવે હલવે પગ ઉઠાવતું હતું. પાહોડની કેટલીક બાજુએ સંભાલની જરૂર છે, નહીં તો ખીણમાં જવા જેવું લાગે છે.

આંખેરના કીલ્લામાં ઝાઝું વર્ણન કરવા જેવું નથી. આંખેરનું શહેર ઈસવીની પહેલ્લી સદીમાં હસ્તીમાં હોય એવું માનવામાં આવે છે. કીલ્લામાં રાજાનો મેહલ, દરબારની જગા અને એક બે મંદીરની મુલાકાત લેવાની છે. રાજાના મેહલમાં જનાનાવાલા ભાગની એવી સંભાળ રાખી છે કે દરેક ઓરડો મેહલથી તદ્દન જુદો પડી શકે. મેહલ બીસ્માર હાલતમાં હોવાથી કંઈ ધ્યાન રોકી શકતું નથી. દરબારની જગા એટલે આમ અને ઉમરાવોની સભાનાં ભકાનો છે. “દીવાને ખાસ” દીપકવાલો છે અને કહેવામાં આવે છે કે સગેહગરમરનો તે બનાવેલો છે જ્યારે બાહરથી ચુનાતું પડ કીધું છે. મંદીરમાં ખાસ મંદીર મુખ્ય છે જ્યાં દર સહવારે એક બકરો કાપવામાં આવે છે. હમોએ ત્યાં લોહી પડેલું દીકું હતું અને એ વખતે બ્રાહ્મણો કીયાકામમાં મશગુલ હતા. મેહલની બાજુએ કુલ ફલ વાલો મોટો બાગ છે. કીલ્લાપરથી મોટા વીસ્તારમાં રમણ દેખાવ નજર પડે છે જેમાં પાહોડની કઢણનો વલતો રસ્તો અને માર્ગમાં આવતાં નાલાંનો દેખાવ મુખ્ય છે.

કીલ્લાથી પાછા ફરતાં જો આગમજથી ગોઠવણ કીધી હોય છે તો હાથીપર બેસી સખી પડાવવાને બને છે. સખી પાડનાર જો કે દેશી છે પણ એ હુન્નરનો ઉસ્તાદ હીસે છે. હાથીપરની સ્વારી આંચકાવાલી અને અણગમતી છે. તમામ દીલ દોડતું થયેલું લાગે છે. જય-

પોરનાં રસ્તામાં, હાથી તેમજ ઉંદને ફરતાં જોઈએ છે. ઉંદને ગાડીમાં પણ જોડવામાં આવે છે. જયપોરમાં પેહલી પંકતીનું દેશી ગાણું સાંભળવાને બને છે. તેમાં હાં એક “બીન” નો ઉસ્તાદ રાખેલો, ખાસ પગારદાર છે. હમારા ઉતારાનાં બંગલામાં મોટું દામ આપી તેને તથા એક સીતારવાલાને બોલાવી એ ખુદાઈ હુન્નરની લેહઝત મેળવી. બંગલામાં એક બે અંગ્રેજ મુસાફરો હતા (જેમાં એક ફ્રાન્સનાં લશ્કરમાં કલનલતી પદવી ધરાવતો હતો) જેઓ પણ એ ઉસ્તાદી ગાએણુથી ભારે ખુશ થએલા પોતાને જણાવતા હતા. “બીન” નું ગાણું ઘણું મુશ્કેલ ગણાય છે અને તે હીંદુઓનાં શ્રીકૃષ્ણનું પવિત્ર ભજન લેખાય છે. જયપોરનાં સ્ટેશનપરથી મુંબઈ તાર રવાના કરવો હતો કે “Live long &c...” આ પ્રમાણે લખી તારવાલાને પૈસા આપતા હતા તેટલાં તેણે ભુલ સુધારી કે Sir, live ought to be “leave”! આએ આવુંજ અંગ્રેજીનું ભડોલ આગ્રાના પોસ્ટ માસ્ટરે દેખાડ્યું કે જેને મેં લખી જણાવ્યું કે હમારી તોલીનાં કાગલ જયપોર રવાના કરવાં અને હમારા જુદા જુદા નામ આપ્યા. નામ વાંચી ગુંચવાતો ગુંચવાતો મને તે સવાલ કરવા લાગો કે એ સઘલાં મળી એક નામ થયું કે જુદાં જુદાં. પેહલાં તો તેને ગુંચવણ લાગી કે જયપોર મોકલવાનાં કાગળને માટે લખ્યું છે કે જયપોરથી આવતાં કાગલો માટે !

મુંબઈમાં જેને “બ્યાજ ખાઉ,” “જુ” યા “જલા” ને નામથી ઓલખવામાં આવે તે મારવાડીઓને હાં કઠીયાવાડી ઘોડાપર સવાર થએલા, યા ભપકા ભરી ગાડીમાં ને ઘોતાધાતા કપડામાં ફરતા જોવાની નવાઈ છે.

જયપોરથી રાતનાં ૧૧ ને સુમારે અમદાવાદ જવા નિકળેલા બીજે દીને સહવારે “સોનટ રોડ” સ્ટેશનપર ચાલ લઈ બપોરનાં ૧૧ ને સુમારે “નાના” ના સ્ટેશનપર નાસ્તો

લઈએ છીએ અને “અમુરોડ” યા “પાહલનપોર” નાં સ્ટેશન પર બપોરનું ખાણું લઈ ૩૯૦ માઇલની એ મંજલ, સાંકડા માપની રજપુતાણા માલવા રેલવેમાં, પુરી કરી સાંહજનાં ૬૧) કલાકે અમદાવાદ ઉતરે છીએ. રેલ ભાડાનાં રૂ. ૧૬). એ રસ્તામાં લગાર તાપ જણાએ છે. ખેતી કીધેલાં ખેતરોને બદલે ઉજ્જડ જંગલોમાં ઉંટનાં તોલાં ફરતાં દીસે છે.

અમદાવાદ.

ઈ. સ. ૧૪૧૩ માં આએ શેહર સુલતાન અહમદે સ્થાપ્યું હતું. ચાર સદીમાં એ શેહરે બે પડતીનાં બે ચઢતીનાં જમાના પસાર કીધા છે. અહમદશાહે એ શેહર વસાવ્યું તેને માટે એવી કહા છે કે સુલતાને પેગંબર ખેઝર આગલ એવો કરાર કીધો કે જો ચાર અહમદ નામનાં આદમીઓ મને મળે કે જેઓ એક પણ વખત બપોરની નેમાજ સુકયા નહીં હોએ તો હું અહમદનાં નામથી એક નવું શેહર ઉભું કરું. તેને આ પ્રમાણે ચાર અહમદો પોતા સાથે—મળી જવાથી સાબરમતીને કીનારે આ શેહર વસાવ્યું. પેશવઘ રાજની આખેરી સાથ ૪૦ સ. ૧૮૧૮ માં અમદાવાદ અંગ્રેજોનાં હાથમાં આવ્યું. એ શેહર હીંદમાં સર્વેથી માનીતું અને જાણીતું ગણાતે પણ ઉમરાવોની માહોમાંહેની લડાઈ અને ટંટાથી એને ઘણું ખમવું પડ્યું છે. ગુજરાતના રાજનાં વંશનાં મહમદ બેગડાના વખત પછી એ શેહર પડતું ચાલ્યું અને તેવી હાલતમાં વલંડા લોકો, મુગલ પાદશાહો, અને છેલ્લે મહારાથા રાજાઓ, પોત પોતાનો દોર ચલાવવા લાગા. હાલનું અમદાવાદ એ આગલી જાહો જલાલીની નીસાનીઓ ધરાવે છે. બોએ પ્રેસીડનસીમાં મુંબઈ પછી તે બીજું આવે છે. તે લશ્કરી મથક છે અને તેથી શેહરને ટેંપ અને સીતીમા વેંદથી નાખ્યું છે. મુસાફરોને ઉતારવા માટે સ્ટેશનપર ગોડવણ હોવા

ઉપરાંત એક મુસાફર બગલો શહેરમાં આવેલો છે. સ્ટેશનની પડોશમાં જ એ રોણકદાર મીનારાઓ ઉભેલા છે જે કોઈ આગલી મસજીદનાં હોય એમ માનવામાં આવે છે. શહેરમાં દાખલ થવા કીલ્લાની દેવાલ અને ત્રણ દરવાજા પસાર કર્યે છીએ શહેરમાં જોવાની જગ્યાઓમાં રાણી સીપારીની મસજીદ, જુમા મસજીદ, હુદયત ખાનની મસજીદ, સ્વામી નારાયણનું દેહર, કલોક તાવર વગેરે છે. મસજીદોમાં જુમા મસજીદ પેહલી છે. એ મસજીદ ત્રણ દરવાજાથી થોડીક દુર છે. તે સુમારે ૨૦૦ શીટ લાંબી છે જ્યારે ઉંડાઈમાં લાયગે ૧૦૦ શીટ હોય. તેની જમીન સંધેરમરમરની છે તથા એજ પથ્થરની કોતરેલી ઝાલીઓ જોવામાં આવે છે. ૧૬ રોણકવાલા ગુબજો અને તેને તેકવી રાખનારા સુમારે ૩૦૦ થાંભલાઓ એની કારીગીરીમાં મુખ્ય છે.

રાણી સીપારીની મસજીદ રાણી આસની યા રાણી-કારઉઝાને નામે ઓલખાયે છે. સુલતાન મહમદ બેગડાની વીધવાએ એ મસજીદ બંધાવી હતી. તે સાદી એક ગુબજ અને ૩૬ થાંભલાની ચોખંડી સઘલી બાબુથી ખુલ્લી અને વેરાન પડેલી ઇમારત છે.

કલોક તાવર અંગ્રેજી અમલની યાદ છે. જ્યાં જવાને ગાટે રજા કઢાવવી પડે છે. ત્રણ દરવાજામાંના એક પર એ તાવર બનાવી દીધે છે. એની પડોશમાં લાની મોટી જેલ આવેલી છે.

હેમાભાઈ ઇનસ્ટીટ્યુટ આપણા ધ્રુમજી કાવસજી ઇનસ્ટીટ્યુટના જેવી ગરજ સારે છે. લાનું કેતાબખાણું ઝાઝુ મોટું નથી. મુબ-ધના પત્રોની નકલો લાં પડેલી જોવામાં આવે છે. હદાભાઈ નવરોજી, કવી દલપતરામ દાલાભાઈ, મનીભાઈ હેમાભાઈ, બારોડેલ કલેક્ટરની તસ્વીરો મકાનને દીપાવે છે.

એ ઇનસ્ટીટ્યુટની સાંખે એક મીયુનસીપલ બગીચો આવેલો છે જે નાનો પણ સુંદર છે.

કાંકરીયા તલાવ, શાહ આલમ, શાહીબાગ, સરખેઝ, વગેરે જગ્યાઓ શહેરની બહાર આવેલી છે. દલગીરીની વાત છે કે આગલા વખતની આએ મોહતાઈ દીન ઉગવે નાખુદ થતી જાયે છે. જમાનાની ગીરદશી નાશ અને પડતીની નીશાણુ મેલી જાયે છે,

દાદા હુરી વેલ એક જમાનામાં મશહુર હતો. પણ આજે તે વગર જતને પોતાના દહાડા પુરા કરતો પડેલો છે. સુમારે ૨૦૦ શીટ મોટો અને ૫૦ શીટ પેહલો એ એક આંઠ ખુણાનો તલાવ છે. તેની દેવાલપર ઉમદા કોતરકામ જોવામાં આવે છે. તલાવની પુર્વ બાજુમાં એ ત્રણ અગાસીવાલું ગુબજ જેવું એક છત્ર છે.

કાંકરીયા તલાવ યા હઉંએ કુતબ, અમદાવાદની ખુબી યા રોણકમાં પેહલો હીસ્સો આપે છે. કુતબ-ઉદ-દીન શાહે ૧૪૫૨ માં તે બનાવ્યો હતો પણ છેક ૧૮૭૯ માં લાનાં તે વખતનાં કલેક્ટર બોરોડેલે આવાં આનંદ-કારક રૂપમાં તેને ફેરવી નાખ્યો. એ તલાવ કીલ્લાની બહાર એક માઈલ દુર આવેલો છે. માર્ગમાં નાના દેહેરાં અને મસજીદો આવેલી છે તેમજ રસ્તામાં વાંદરાના ટોલે ટોલાં મલે છે. તલાવની આસપાસ ગાડીમાં બે માઈલનો ચક્કર લેવાને બને છે. મુસાફરે આજ તુલક હુનર અને આદમનાં હાથનાં કાર્યો તપાસ્યાં છે—વખાણ્યા છે પણ હવે તે આ તલાવ આગલ રમન્ય કુદરતને તેનાં તમામ બહારમાં જાયે છે.

“Thy contrasted lake,
With the wild world I dwelt in, is a thing
Which warns me, with its stillness to forsake
Earth's troubled waters for a purer spring.”

• સુર્ય પ્રકાશ ધીમે ધીમે નાખુદ થવા સાથ ચંદ્ર નરમ રૂપરી રોશની વધુને વધુ ફેંકતો, (પુનમનાં ચંદ્રને એ દીવસનો વીલંબ હતો.) સમી સાંહજની ગોપી ગંભીરતા આ સ્થીર જીવતા પાણીને દીપકવાલાં બનાવે, કાંઠેની લીલોતરી પાણીમાં ઓળો ફેંકવાને બાજુ સરસઈ બતાવતી, સાંપ માફક વીંત લેતાં રસ્તાની બાજુએ ઉગેલાં ગીચ ઝાડોમાંથી કંઈ તીણો અવાજ યા મધુર સરોદ, કોઈ પંખે-રાનો જમાનાની ગીરદશીનો વીલાપ યા ખુલ-ખુલ પક્ષીનું રળની સેફતનું ગાઓણ મુસાફરનાં મનને રીજવે તજાવની એક બાજુમાં એક આંધલો વેરાગી કોઈ પસાર થતા રાહદારીની દયા અને મદદ આંગતો, રાયેરી હાથે તપુરો વળગતો યા ક્યોર હલકે “અલ્લાહકે નામસે દાન” પોકારતો બેઠેલો છે. તાંકાની મધ્યાંતમાં આવેલો બગીચો નીરદોષોની કુડા કુડી અને નર નારીઓની ખુશ ખુશાલ ચમનથી ગાજી રહ્યો છે. સામીપાર “હવા ખાવા” આવેલાં પરોણાઓની ગાડીઓ ઉભેલી છે. કીનારાની બાજુએ ગુજરાતનો એક રહીશ (વાણીયો) વાહાલ અને ધર્મની લાગણીથી માંછલાંઓને પાણીમાં મેલવેલા આટાની ગોલીઓ ફેંકે છે જે ગોલી પાણીને અડકે તે આગમજ તો હ-જારોમાંથી એક ભાગ્યવંત માંછલું કેવારતું ગલી જાએ છે. મુસાફરનાં દાયા હાથ પરથી એક નાની હોડી સાંખી પાર જવા હલવે હલવે પાણી કાપે છે, બ્યારે તેનાં જમણા હાથ પર દરી-યાર્ધ કબુતર (કુકટ, Sea-gull) માંછલાંને ભક્ષ કરતું યા તીણી અણીઆલી લાંબી ચાંચથી પાણી પીતું બેઠેલું છે. આ જગ્યાથી અસર કરતી જુદી જુદી લાગણીઓ અને મનના વીચારમાં ખ્યાલ કરતો મુસાફર વેહતા વખતની યાદથી ચોંકે છે અને રાત પડેલી જોઈ તે પોતાના ઘરનો રસ્તો ખુસી અને ના-ખુશી વચ્ચે લીએ છે.

“All heaven and earth are still. From the high host
Of stars, to the hull'd lake and mountain-
coast,

All is concentr'd in a life intense,
Where not a beam, nor air nor leaf is lost,
But hath a part of being and a sense
Of that which is of all Creator & defence.

આ તલાવ હીંદમાં સર્વેથી મોટો ગણાએ છે તે ૭૨ એકર જમીન રોકે છે. તેની મધ્યાં-તમાં એક નાનો બાગ અને ઉતારાનું મકાન છે. તલાવની બાજુમાં સેકાર કરવાની યા તેમાંથી માછલા પકડવાની સખત મનાઈ છે. સાંહજની વેળા ફટલાક હીંદુઓ માંછલાંને જુદો જુદો ખોરાક નાખવા લાંબાં ખાસ આવે છે. અને લાંબ નહીં પણ શેહરમાં બધે વાચા વગરના પ્રાણીઓને ખોરાક પાણી આપવાની તેઓ ફરજ માને છે. મોટાં મોટાં ઝાડોપર લોખંડની થાલીઓ લતકાવેલી હોય છે જેમાં પસાર થતાં વટે માર્ગુઓ ચણા, આટો ચોખા પાણી વગેરે મેલી જાએ છે જે, ખલેરી, પોપટ, કાગડા, અને ખીજા પ્રાણીઓ એકમેક સાથે મીત્રાઈથી વેહચી લેએ છે. શેહરમાં કોઈ વેળા વાંદરાઓ ભારે તુકસાન કરી જાએ છે પણ ગુજરાતીઓનાં ગામમાં તેઓ સલામત છે. શેહરમાંથી બે માર્ગલ દુર સુલતાન મહમદ બે-ગડાના ધર્મગુરૂ શાહુઆલમની કબર આ-વેલી છે. અને પડોશમાં એક નાલ્લી મસજીદ બાંધેલી છે. એ કબરનાં ગુંબજ પર શોના મો-ટીના દાગીનાઓ પેહલ્યાં હતા એમ કહેવામાં આવે છે. બે પતલા ઉંચા મીનારાઓ લાંબુ મુખ્ય છે. કાલા તથા સફેદ મારબલનો ઉપયોગ હુનરમંદ રીતે કીધેલો છે.

સરખેજ અમદાબાદથી ૬ માઇલ દુર આ-વેલું છે. એક નાલ્લું જેવું તે ગામડું છે. આ-ગલા વખતની યાદગારીમાં એક તલાવ, એક મેહલ, મસજીદો કબરો વગેરે છે પણ હવે આ થાકેલી આંખને તેમાં નવું કંઈ દીસતું નથી

યા નોંધ જેવું કંઈ મલતું નથી કેમજે જમા-
ણના વેહવા સાથ એ મકાનો હસ્તીમાંથી
નીસ્તીમાં જાએછે. શેખ અહમદ ખતુ ગંજ
બક્ષ જે સરખેઝનો અસલ પાયો નાખનાર
કેહવાએ છે તેની દરગાહ અને કબર સાદી
બાંધણીની છે. સુલતાન મહમદ બેગડાતું સર-
ખેઝ માનીતું હતું અને તેને હાં દાતવામાં
આવ્યો છે. અમદાબાદની વસ્તી સવા લાખની
ગણાએ છે. જેમાં પારસી વસ્તી ૫૦૦ ની છે.

બરોડા.

અમદાબાદથી ૬૨) માઈલ દુર વીશવામી
તરી નદીપર ગાએકવાર સરકારનું રાજધાણી
શહેર બરોડા આવેલું છે. અંગ્રેજ સરકારને
ખંડની આપનારા મુલકમાં બરોડા, આગેવાન
ગણાએ છે. હીઝ હાઈનેસ ફરજંદે-ખાશ-એ
દલલત-એ ઈંગલીશીયા, મહારાજ સર સી-
યાજીરાવ ગાએકવાર, સેના ખાશ, ખમ્લ શમ-
શેર બહાદુર જી. સી. એસ. આઈ., બરોડાની
પાદશાહી ભોગવે છે. બરોડા ફકત ૮૦૦૦ ચો-
રસ માઈલનાં વીસતારનું છે. કુલે વસ્તી ૨૪
લાખની અને આમદાની સવા કરોડ રૂપ્યાની
ઉપર છે. ખજાણા ખાતે આએ ગંજવર રકમ
દર સાલ ધસડઈ આવે છે, પણ બરોડાની મુ-
લાકાત લેનાર કોઈપણ સવાલ કરે કે શું શે-
હર સુધરછ અને રૈયતનાં ભત્રાં અર્થે એ ખ-
જાણો વપરાતો હશે? ખસુસ કરીને એથી
અરધી આવકવાલાં જયપોર શેહરની મુલાકાત
પછી હાં આવનાર મુસાફર તે રાજનાં પોહ-
લા રસતા, નમુનેદાર ઘરો, શેહર સફાઈ અને
બરોડાનાં કંગાલ સાંકડા રસ્તા, અને ઝેરી બ-
દઓની તે સરખામણી કરશે. બરોડા એક
જાહેર બાગ અને જનાવરખાણું ધરાવેછે પણ
હાલહવાલ; દમ વગરનું. કચેરીમાં જઈ એક
વડા અમલદારને મારે મલવુંછે પણ “અંધેર
નગરીમાં ઝેરડા પ્રધાણ.” જેવો રાહઘાટ
છે. મને જણાવવામાં આવેછે કે તેઓ ફલાણે
કલાકે યા ફલાણે કલાકે કદાચ આવે યા કદાચ

નહીં આવે. હાંથી પોસ્ત ઓશીસની કેરખાં
મગાવેલા મારાં કાગજપત્રો લેવાં જાઉંછું તો
તપાલની વેંહચણી થઈ રહીં અને પોસ્ત મા-
સતર જમવા સીધારેલા હોજાથી ત્રણ કલાક
પછી મારે આવવું, પણ નહીં જરાં દમ કર-
તાં અતે માસતર સાહેબ કુંચી લઈ આવી
મારાં કાગજો આપેછે. રાજનાં મેહેલ જેવા
માટે પાસ કઢાવવી જોઈએ માટે હવે મીઠ
ખંડાલેવાલાને ત્યાં જઈ તેઓ પાસથી રાજ-
નાં ત્રણ મેહલો જેવાની તેમની સહીની પાસ
મેલવી પેહલ્લાં “લક્ષ્મી વીલાસ પેલેસ”
નો રસ્તો લીધો.

હાં દાખલ થવા એક દરવાજેથી બીજે દ-
રવાજે એમ ફરી ફરી ધક્કાખાતાં જણાવવા-
માં આવેછે કે રાજનાં છોકરાજીની સ્વારી હાં
ઉતરેલી હોવાથી અંદર જવાશે નહીં પણ જરા
ગુસ્સામાંજ હું કેહવા લાગો કે “મીઠ ખંડા-
લેવાલાની ખાસ રજાથી હું હાં આવ્યોછું અને
આ પાસપર તેમની સહી છે.” આ નામ સાં-
ભલતાંજ હવે મને અંદર જવાની રજા મલેછે
પણ મારી સાથે એક હોરાજી અને તેનાં કુત-
બનાં આંથ નવ જણા બીજાં પણ સાથે આ-
વેછે (હોરાજીએ મેહલ જેવાંની કઈ રજા મે-
લવી હતી નહીં પણ “ખાશ મેહરબાની”નો
લાભ તેઓને મલ્યો) મેહલમાં કઈ દમ જેવું
નથી જ્યાં પૈસાનો ઉડાવ ઉપયોગ થયો ત્યાં
આહો તે ઉભું થશે. હાં એક રાજને બરની
એશઆરામ, સુખસગવડ, દોડદમામ, ઠાઠમાદ,
ભપકા સપકા, અને ઘોંઘાટનો કાટ ભરેલો છે.

“નઝરબાગ પેલેસ” મલહારરાવ ગાએ
કવારનો મેહલ હતો. હમણાં તે ભાંગીતુટી હા-
લતમાં છે. હાંથી થોડે દુર સોના રૂપાંની તો-
પનું મકાણુ આવેછે. સાધારણ નાદલી તોપોપર
એ કીમતી ધાતુનાં પતરાં જડી લીધેલાં છે.
પણ કઈ દમ જેવું નથી.

મકકરપુરા પેલેસ શેહરથી સાતેક માઈલ
દુર આવેલો છે. લક્ષ્મી વીલાસ કરતાં તે બ્યાદ

આસતો કીધેલો છે. એટલે કે જ્યાં પૈસાનો નાશ કીધેલો છે.

શેહરનાં થોડાક ભાગમાં ત્રામવેની સડક નાંખવાનું નક્કી થયેલું જણાયે છે. બરોડા સ્ટેશનથી થોડેક દુર, એક કોલેજ, ઈસપીતાલ વગેરે છે. અંગ્રેજ સરકારનાં રૂપ્યાની નકલનો સીયાછરાવના છાપનો રૂપ્યો થોડુક પર હાં દાખલ કીધો હતો પણ તેની કીમત ૧૬ આના ના ૧૩ આના મલે છે, જ્યારે આગાસઈ રૂપ્યો પુરા ૧૬ આનાનો છે શેહરમાં મુધારાની મોટી જરૂર છે. મુસાફરને માટે સ્ટેશન પર ઉતારાની સગવડ છે.

મુરત.

હીંદમાં જે શેહર ફક્ત એક સદી આગમન પુર માન અને મોભાથી, મોહનાઈ અને દોલતથી નામનાં મેલવી તકબ્બોરી કીધેલી, જે શેહર લાખો આદમીઓનું છત્રપત્ર, જેને કરોડો રૂપ્યાની ઉઠલપાઠલ વરસો વરસ કીધેલી, જ્યાં અંગ્રેજ અને વલંદાઓની કોઠીઓ હરીદ થતી ઉભેલી ત્યાં આજે સઘલું સાતરે સાત છે. આજે તે તે કહેવનાં કોપ આગલ કાંપે છે વરસો વરસની આગ અને રેલના પાણીની દયાને આવાર એ શેહર પડેલું છે. આજુ સદીની શરૂમાં મુરત ૮ લાખ માણસની વસ્તીવાળું શેહર હતું આજે તેનાં આંધમે હીસસે છે. તે વખતમાં એક કરોડ રૂપ્યો દેશમાંથી વ્યપાર રૂપે આવજા કરતો હતો આજે તે દસમે હીસસે થઈ ગયો છે. મુરતનાં એ અસ્તનો સખખ મુંબઈનાં ઉદયમાં છે. મુરતનું પડવું અને મુંબઈનું ઉગવું એ એકજ છે. મુરતનો પાક મુંબઈ મોટે હીસસે ખાઈ જાય છે. તેમજ રેલ માર્ગે તે ખીજી ઘણી જગોએ ધસડાઈ જાય છે.

મુરત, બરોડાથી ૮૦ માઈલને રસ્તે આવેલું છે. માર્ગમાં નરબદા નદી પરનો પુલ ઓલખીએ છીએ. એ પુલ ચંદણીમાં પસાર કરવો જોઈએ ખુશ લાગે છે. કુદરતનાં કાર્ય અને આત્મની હીકમતનો મુકાબલો હાં કરાએ છે. મુ-

રતનું રેલવે સ્ટેશન ઘણું મોટું છે મુરત એ નામ આગલા જમાનાનાં “સઉરચત્રા”નાં રાજ પરથી છે અને તેનો અર્થ “સાઈ શેહર” એમ થાય છે. તેનાં પડતા વખતમાં પણ મુસાફરને તે પોતા તરફ ખેંચવાની શક્તી ધરાવે છે. તેની ધર્મી નરબદા અને તાપતી નદીનાં પાણીથી ફલદ્રુપ બનેલી છે. શેહરથી ત્રણ માઈલ દુર તાપતી નદી પર પુલ આંધી લીધો છે. એ પુલ ૧૯૦૦ ફીટ લાંબો છે અને તે રાહદારીની તથા ગાડીઘોડાની આવજા માટે છે. તે “હોપ બ્રીજ”ને નામે ઓલખાયે છે. એ પુલ એક વખત ગાડીમાં પસાર કરવાનાં બે આના તથા પાંચપાદ માણસ દીઠ બે પઈ એમ તોલ આવે પડે છે.

આજુમાં એક નાની ઝુપડી (તોલ લેવાની ચોકી) એક ઝુફતાં દીવેલથી રાતનાં અંધારા વચ્ચે આ દુન્યાની ઉઠલ પાઠલ કરનારા સાથી “પૈસા” ની ઓલખાયાથી ઉભેલી છે મુસાફર હાં પોતાનું કરજ ફેડી ધીમે ધીમે પુલ તરફ વધે છે પણ તેનાં દરેક પગલે આજે લાકડાંની જમીન તેને હાલતી લાગે છે જ્યારે જમીનને તેકરી રાખતાં ભુંગણાંઓ ધું ધું કરતાં અવાજથી ગાયણ મીસાલ તેનાં કાનને રીઝવે છે. પુનમના ચંદ્રએ મુસાફરની ચોમેર ફરી વલેલાં તાપતી નદીનાં આંવાને રૂપેરી પ્રકાશ આપ્યો છે. જે પ્રકાશથી મોહ પામેલાં માંછલાંઓ પાણીની સપાટીપર કુદાકુદી કરી લેએ છે. કીનારા તરફ શ્વેતમારી, બતેલા, હોડી, અને મજવાઓ શતા હુતા સડ સહીત રાતની આશાએશ લેતા લાંગરેલા છે. પુલને ખીજે નાંકે મુસાફરના એક હાથપરથી “ભાડે” નું ગામડું ઝાડોની ઘતામાંથી આદમનાં રેહકાણુની યાદ આપતી રેશણી બતાવે છે ત્યારે ખીજા હાથપર “રાડેલ” ગામડાની નદી કીનારેની અગતીદેહ જગાપત્તુ બલતું મોત અને નાશનો વ્યાપ કરાવે છે. પવણની ઠંડી લેહડી સાથની મુખી સાંતીને કોખંડી લોહડીના અ-

સુરતમાં કંઈ જોવા જેવી જગ્યા નથી. ત
એક વેપાર અને કુદ્યોગનું મોર છે. સુર-
તથી ૧૦ માઈલ દુર આવેલાં દુમસ ગામની
સુશાસન સેવી અવશ્ય છે. ત્યાંથી દરીયાનો
દેખાવ નજર પડે છે. આમે મોસમમાં કેટ-
લાક મોઝલા લીધે અને પારસી બાઈઓ ત્યાં
ઊતરી પડેલા છે અને સાંભળી વેલા દરીએ
કીનારે ખરી બાઈદીલી અને ખુશાલ તોલ
તપ્પા તેમજ ગાએણુની મજલ મેળવતા લીધુ
અને પારસી નરનારીઓ સાથે ભેગા મળેલાં
દીસે છે. દુમસથી થોડું દુર લછરાનું ગામ
આવેલું છે. કે જ્યાં વડડાં લોકોની “વેશ
તુંબ” આવેલી છે. પારસી તોલાને દુમસ
આગલ જતાં વધારે વહાલું લાગશે અને તેમ
થવાનો સખખ માનવંત બાઈદીનબાઈ પીતી
તવાલું સેનેતેરીઅમ ક્રેલવાશે. સુરતથી દુમસનાં
રસ્તામાં જગે જગ તાડીનાં નાલકા પીકી

વધારે નસીબવંત છે. દેવતા અચાવનું આવ-
કમ દરસાત આલુદ છે એમ જણાવવામાં
આવે છે તથા મોનાસનાં દીવમમાં રાતદીવ
નદીનાં પાણીની ચાલુ દ્વર તપાસવા માણસો
રાખવામાં આવે છે.

નવસારી

સુરતથી નવસારી ૧૮ માઈલનો તખો છે.
કહેતી છે કે “નામે નવસારી બારી” પણ
એની સમ્બાધ મોધી કાઢવાને હું બાંધવંત
થયો નથી. નવસારી પારસી વસ્તીનું ગામડું
છે અને અકબર પાદશાહનાં વખતથી પારસી
કંઠેલાં વાગે છે. નવસારી ગાએકવાર સત્તાની
લદમાં છે. ત્રણ અગીઆરી અને એક આ-
તશએલરામ ત્યાં છે. મોલદલાઓનાં નામમાં
કાંગાવાર, દેસાઈવાર, આંતીઆવાર, સાંગાવાર,
દસતુરવાર, વગેરે છે.

“મોતા દુહીઓ” તે ધર્મ ગુરુઓનાં રેહણો અને “મલેસર દુહીઓ” તે પારસી વસ્તીના, તેમજ ત્યાંનું “લુનસી કુઈ” તે મુઝબનાં, વાલકેશવર મીસાલ બેઠાંઓનું રેહણુ ગણાય છે. ઉતારાની જગ્યાઓમાં હીરા બાગ, સોરાબ બાગ, નસરવાન બાગ એવાં છે કે જ્યાં જરથોસ્તી બાઈઓ એ ત્રણ દીવસ ખુદાવ રહી શકે અને વંદુ દીવસ લાં રેહવા કાન્ને માલેકની રજા કદાવવી પડે છે. એક સરકારી મુસાફર બંગલો અને ખાનગી ધર્મશાળા પણ છે. નવસારીની પ્રેક્ષમાં આવેલું તવરી ગામ દર્રી દુધ, ઝાસ, ધીધી બનીતું થએલું છે. આંગાવાડી અને ઇતારવે, તાડી પીનારાઓને માટે છે. કમનસીબે હુ એ પીણાનો પ્રેક્ષ લાખ નહીં લઈ શકતો. પણ તેથી કંઈ તદ્દન અખાત્ર નહીં કરશું. નવસારી જવું અને તાડી નહીં પીવી એ તો માથ નહીં થઈ શકે, કેમકે કહેવામાં આવે છે કે નવસારીની ખુખી ત્યાની તાડી પીવામાં છે. હશે! પણ જે પીછા ખુખી છે તે પારસી વસ્તીમાં ફરતાં ધ્યાન ખેંચતી શનમાલ સાદાઈ, મુખી અને ખુશી ચેહરા, ગામડેની સંતોષી છાંદગી અને “ફેશન” વણાની મુંદરીઓમાં છે! મુધારાવાલા મુઝબ તારા ખરડા પગ આ નાન કડા નવસારીનાં ગાલીચાપર મેલીશ માં! નીહોંપ નવસારી મુઝબની અસ્વચ્છ હવાને તારો હદમાં આવવા દઈ દુઃખી થઈશ નહીં!!!

લુનસી કુઈ તરફનાં બંગલા મોશમપર ભરાયે છે બ્યારે હમણા તે સવલા અંધ પડેલા છે. હાંનો દુહીઆ તલાવ ગરમીની મોસમ આગમજ તો સુકાઈ જાય છે.

હાની કચેરીનું મકાન સારું કુસાદે છે પણ તેની હસ્તી પછી તેને ચુણો નહીં દેવાના કસમ લીધેલા લાગે છે—સવલે ધુલ ધુલ નજર પડે છે. એ કચેરી (અદાલત) ગાએકવારી સતા ચલાવે છે.

પારસીઓની હેલ્લી આરામગાહની જગ્યા સારી હાલતમાં રાખવામાં આવી છે પણ જે નવસારીની અનજીમન ચાહે તો એક સારો બાગ હાં બનાવી ગુજરેલાંઓની પાક યાદને તાજગી બક્ષી શકે.

શેવર.

આ નામના શેહરમાં મુસાફરે કંઈ નવું નોંધ્યું નથી નજેયું ના સાંભળ્યું નથી પણ હવે કંઈક જરમે ઉધાર કરવાની તક લેએ છે. જેમાં પેલ્લી રકમે “ભુલચુક લેણી દેવી.” ખીજ વર્ગની સુમારે ૩૫૦૦ માઈલની મુસાફરી કરી જુદી જુદી ૭ રેલવે કુને ૩૦ ૧૫૦ ને આસરે વાડી આપ્યા છે બ્યારે કલકત્તા પછીની મુસાફરી દરમ્યાન સુમારે મો રૂપીયા બાધ ખોરાક, દરવે હરવે અને પરચુતણ ખાતે જરમે થએલા છે. મુસાફરીમાં એશ આરામની આશા રાખવી નહીં અને વડી રખડ અને દાકનો ખ્યાલ કરવો નહીં એમ કરવે મુસાફરી સેહેલ થઈ પડશે. અને ત્યાંવેર “આ શું?” “પેલું શું?” એમ સવાલ કર્યા કરવા કે જેથી થણી નવી નવી વીગતો સાંભલવાને બનશે. વડી જરા મુઠ મરડી દમ કરવામાં પણ લાભ છે.

મુસાફરીમાં જે એક ચીજની આપદા પડે છે તે પુરા પૈસે ખરચવે મલતા ખોરાકની છે. હોતેલોમાં મલતા એ અગ્રેજ ખાણુ ગલે ઉતારવા જુલમ જેવું છે. સહવારનાં ઉકતાં વાર પાઉ માખણ ઈડાં અને ચાહતી “છોતા હાજરી” પુરી થઈ કે ૧૦ ને ૧૨ ની વચમાં “એકફાસ્ટ” જેમાં ફ્રાઈડ ફ્રાઈડ, અને હેમ અને ઈડાં ના હેમ અને એકન વગર નાસ્તો હોએજ નહીં. એનાં તકોરા સાથ “લચ” શર થયો. જે નાસ્તા પર “મતન ચોપ” આપ્યા હોએ તો હાં હવે “કતલેસ”ને નહીં તો તેથી ઉલ્લું. તરકારીમાં બાફેલા પતેતા ના કેમે જ રીવાએ દુન્યામાં કંઈ ઉગતું નથી. પકૂ જ ભગવાન ઈસ્તું ના આધરીશ સ્ટુ (અરુદી રાતના ખાણાની ના નાસ્તાની વાણીઓની મરડા વધેલી, ચીજોનું નવું “દીશ”) નાં દઈ ના

લેખાસમા જુના પરોણા તો હોવાજ નોઈએ,
 “કરી એન્ડ રાઈસ” સીવાએ કોઈપણ બીજી
 રીતે પકાવેલો અનાજ ખાવો એ બુદ્ધિવાન અં
 ગ્રેજના લેખમાં ઉતરવું એજ છે. રાતનાં ૭
 વાગા કે ખાણું તેબલપર હાજર તેમાં પેહલ્લાં
 મેરવો યાને મોટાં મોટાં નામનો સુપ, પછી
 મછી પછી કંઈ “ગ્રેવી ચોપ” યા કતલેશ,
 પછી મરઘી, કચુતર, યા એવાં નામ હેથલ કંઈ
 પણ અને તેની સાથે ઉપર લખેલી બાફેલી ત-
 રકારી અને રાઈસ કરી સાથ ખાણું ખલાસ
 થયું. હવે એ ત્રણ જાતનાં પુડીંગ પેસ્ટ્રી તે
 પછી ફુરત અને છેલ્લે ડોશીનું કપ. પાંઉ પનીર
 માખણ જેલી તો હર વખત તેબલપર હોવુંજ
 નોઈએ. પશ્ચીમ તરફનાં આદમીઓનાં હો-
 નરાં આપણાં કરતાં બહુ મોટાં હોવાં નોઈએ
 આખા દહાડામાં એ રતલ માંસ સાથ પા રતલ
 પણ તરકારી નહીં ખપે, અને એવો ખોરાક
 જેરવવા દારૂની મદદ લેવી પડે ! અંગ્રેજી
 ખાણું અને દેશી ખાણું—સાદો, જુદો જુદો,
 કઉચત અને સુખાદારીક, નીર્દોષ ખોરાક—
 એ બેની હરીફાઈમાં કોણુ સરસાઈ મેલવે !!

બીજો દહાડો ખોરાક તો જેનો તે ; પણ આગલો
 દહાડો જે વાણી પેહલ્લાં તે બીજો દહાડો વચ-
 માં યા છેલ્લાં એમ મહાભારત ફેર ખાણામાં
 હોએ. ઘડી ઘડી રકાબી છરી કાંટાં બદલવાની
 રીતથી તો તોબાહ. કોણુની રકાબી કોણુ પાસ
 અને કોણુનો છુરી કાંટાં કોણુ આગલ. વલી
 રાતનાં ખાણા પર ડુલ ટ્રેસ પેહરવોજ નોઈએ
 જેમાં સફેદ શર્ત, બો, (યાને ગલાંમાં ફાંસો)
 કાલો લાંબો દગલો, અને કાલુ પાંતલું ન ! ઠીક,
 સુખનો જીવ દુખમાં નાંખવો હોએ તો એ મ-
 નહનું !! ભુખ મતાડવા માટે ફેશનનાં કા-
 એદા કાનું, યાને પશ્ચીમનો સુધારો !!!

પણ હવે પ્રીય વાંચનાર જે આ કલમમાં
 તને કંઈ મજાહ મલી હોએ તો તારો આ-
 ભાર ગણીસ નહીં તો ક્રીશ કે લખાણનાં
 મારા સોખને નમી મારી નોંધપોઠીને આ ન-
 મનાંમાં તારી સનમુખ ધરવાની કોશેશ કીધીછે
 સલામ ! સલામ !

લાં શોરૂખ પે. ન. વાડીઆ,
 મુંબઈ, તાં ૧૧ મી જુન ૧૮૯૪.

